

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET
Tudomány és hagyományörzés

MTA BTK MÖT Kiadványok 1.

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

Sorozatszerkesztők

Vásáry István – Fodor Pál

MTA BTK MÖT Kiadványok 1.

MAGYAR ÖSTÖRTÉNET

Tudomány és hagyományörzés

Szerkesztették
Sudár Balázs
Szentpéteri József
Petkes Zsolt
Lezsák Gabriella
Zsidai Zsuzsanna

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest, 2014

A kötet az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont 2013. április 17–18-án tartott konferenciáján elhangzott előadásokat tartalmazza, megjelentetését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta

© Szerzők és szerkesztők, 2014
© MTA BTK, 2014

ISBN 978-963-9627-87-1
ISSN 2064-9918

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is

A borítón szereplő szubbotyici csat digitális képét Ambrus Edit készítette
Türk Attila OTKA 106369 sz. projektje keretében

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Felelős kiadó: Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Borító és tördelés: Horváth Imre
Nyomdai munka: Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila

TARTALOM

FODOR PÁL Tudomány és hagyományörzés – konferenciamegnyitó	7	RASKÓ ISTVÁN Genetikai múltba nézés, egy magyar torzó tanulságai	169
PÁLINKÁS JÓZSEF „A magyar őstörténetről mindenkinek véleménye van”	9	CSŐSZ ARANKA–MENDE BALÁZS GUSZTÁV Beszámoló a Kárpát-medence 7–10. századi népességén végzett archeogenetikai vizsgálatok eredményeiről	173
VÁSÁRY ISTVÁN Tudomány és hagyományörzés (Bevezető előadás)	11	KOVÁCS LÁSZLÓ Elnöki zárásó – Régészet, embertan, genetika szekció	179
RÉGÉSZET – EMBERTAN – GENETIKA		NYELVTÖRTÉNET	
TÜRK ATTILA A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban (Perspektívák és teendők)	19	BAKRÓ-NAGY MARIANNE Módszerek a nyelvi őstörténet kutatásában: az ugor példa	193
SZŐKE BÉLA MIKLÓS A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás	31	AGYAGÁSI KLÁRA A magyar–török nyelvi kapcsolatok	199
SZENTPÉTERI JÓZSEF Kritikai megjegyzések az avar–magyar asszimiláció kérdésköréhez	43	ZOLTÁN ANDRÁS A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok	205
FODOR ISTVÁN Elnöki zárásó – Megjegyzések a szekció első három előadásához	55	HOFFMANN ISTVÁN A helynevek mint az őstörténet forrásai	211
RÉVÉSZ LÁSZLÓ A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatása napjainkban (Módszertani áttekintés)	63	HONTI LÁSZLÓ Elnöki zárásó – Nyelvtörténet szekció	219
TAKÁCS MIKLÓS A honfoglalás kor és a településrégészet (Települési struktúrák, a társadalmi szervezet értelmezései, az etnikai azonosítás buktatói)	137	MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET	
FÓTHI ERZSÉBET A Kárpát-medence 6–11. századi történetének embertani vonatkozásai	151	VOIGT VILMOS A magyar ősköltészet	225
		HOPPÁL MIHÁLY A magyar ősvalláskutatás (új) útjai	231
		PAKSA KATALIN A magyar zene őstörténete (Kérdések és válaszok)	239
		PALÁDI-KOVÁCS ATTILA Elnöki zárásó – Művelődéstörténet szekció	251

TÖRTÉNELEM – ÍROTT FORRÁSOK

ZIMONYI ISTVÁN
Arab források a honfoglalás kori magyarokról 257

FARKAS ZOLTÁN
A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai 267

VESZPRÉMY LÁSZLÓ
Az 1000 előtti Pannóniára és magyarokra
vonatkozó latin nyelvű források 273

SZABADOS GYÖRGY
Identitásformák és hagyományok 289

ZSOLDOS ATTILA
Elnöki zárzó – Történelem – írott források
szekció 307

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

BENKŐ ELEK
A székely írás középkori és kora újkori emlékei
Erdélyben (Régészeti és történeti jegyzetek) 311

SÁNDOR KLÁRA
A székely írás Székelyföldön kívüli
használatának kezdetei 329

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ
Hunok és nem csak jezsuiták
(A magyar őstörténetírás hőskorából) 343

MESTER BÉLA
Vita a magyarok őstörténetéről Világos után 349

MIKOS ÉVA
A honfoglalás a folklórban és a populáris
kultúrában, avagy a honfoglalás
néphagyományának forrásai 361

GLATZ FERENC
Elnöki zárzó – Tudománytörténet szekció
(Az őstörténelem kutatásának hasznáról) 381

TUDOMÁNYOS REKONSTRUKCIÓ ÉS HAGYOMÁNYŐRZÉS

BÍRÓ ÁDÁM–BENCsik PÉTER
Régészeti leletanyagból hagyományélesztés?
(A magyarhomorog-könyadombi 103. sír
újrekonstrukciója) 387

IGAZ LEVENTE
Hagyományörzés, kísérleti régészet: Elmélet
és gyakorlat Európában és Magyarországon 413

MAGYAR ATTILA
Történelmiélelmód-rekonstrukció, avagy
a 10–11. századot bemutató reenactment központ
Szigethalmon (Emese Park élő múzeumfalú) 421

SUDÁR BALÁZS
Elnöki zárzó – Tudományos rekonstrukció
és hagyományörzés szekció (A honfoglalás kori
hagyományörzés útjai Magyarországon) 425

RÓNA-TAS ANDRÁS
Zárzó – Az őstörténeti konferencia hozadéka 427

A honfoglalás a folklórban és a populáris kultúrában, avagy a honfoglalás néphagyományának forrásai

MIKOS ÉVA

A konferenciára azzal a felkéréssel kaptam meghívót, hogy beszéljek a honfoglalás *népköltészetéről*, azonban most egy kicsit bővebb témáról: a honfoglalás *folklórjáról* és annak forrásairól lesz szó. Ha ugyanis csupán a honfoglalás *népköltészete* lenne ennek az írásnak a tárgya, az néhány bekezdést töltené meg, elveszne viszont egy sor érdekes kultúrtörténeti adalék, jelentékeny mellékszál a honfoglalással kapcsolatos narratívák alakulástörténetéből.¹

Az imént elindított gondolatmenet érthetőbbé tételéhez egy nagyon rövid fogalmi áttekintésre lesz szükség. *Népköltészet*en a 19–20. századi paraszti társadalom sajátos, elsősorban az emlékezetben megőrződő és szóhagyományban terjedő költői alkotásait értjük, illetőleg e műveltség értelmiségiek által létrehozott dokumentációját. A népköltészetet alkotó és hordozó társadalmi réteg aránya a teljes népességhez viszonyítva a tárgyalt időszakban egyre csökkent. A paraszti kultúra zártsága mára teljesen megszűnt, a mezőgazdasággal foglalkozók száma a társadalomnak csupán néhány százalékát teszi ki. Ma már anakronizmus lenne a földműveléssel foglalkozó embereket tekinteni a magyar népnek. Ha a 19. század második, illetve a 20. század első felének parasztságán kérjük számon a honfoglalás költészetét, az egy statisztikailag relevánsabb kérdésfeltevés lenne, de csekély eredményre zárnánk vizsgálódásunkat. Ennek csak egyik oka az, hogy a történeti monda műfaja iránti érdeklődés még nem volt jelentős, vagyis hiányoznak a gyűjtések.² A másik ok, hogy e konferencia témája ekkor még nem is volt szerves része a paraszti műveltségnek, különböző társadalomtörténeti, mentalitástörténeti okok miatt azt feltételezzük, s egyre inkább bizonyítani is

tudjuk, hogy az őstörténet iránti érdeklődést a magyar parasztság körében külső ingerek, egész pontosan a 19. század sajátos társadalmi, kulturális viszonyai teremtették meg.

Ha a 20. század közepe táján keletkezett népköltészeti gyűjtéseket vesszük szemügyre, valamivel jobb eredményt kapunk: színesebb a kínálat, nagyobb a variánsok száma, hiszen a 19. század által elindított folyamatok termékeny talajra találtak a megváltozott paraszti társadalomban. E társadalom azonban a 20. század derekától olyan mértékben és sebességgel változott, s oly gyorsan volt kénytelen eredeti műveltségét átalakítani, hogy a tudományos kutatások szinte képtelenek voltak követni azt. A 20. század közepétől napjainkig a néprajz különösen a reprezentatív műfajok tekintetében szinte csak a reliktum területek, illetve marginalizálódott társadalmi csoportok és egyéniségek körében tudta rögzíteni az élő szózhagyományt, a valaha virágzó 19. századi állapotokat csak alig-alig lehetett rekonstruálni.³ S végül azt a szempontot sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az alatt a két évszázad alatt is, amelyet a néprajzi kutatás áttekinteni képes, nagyon sokat változott a népi kultúra, ezen belül a népköltészet is, amelyet nyilvánvalóan nem hagytak érintetlenül a jelentős gazdasági, társadalmi átalakulások.⁴

A népköltészet honfoglalásképének vizsgálata során a fenti bekezdésben röviden bemutatott történelmi folyamat nem hagyható figyelmen kívül. A honfoglalás folklórkutatását további körülmények is nehezítik, például a gyűjtések egyenetlensége vagy éppen tökéletes hiánya. Ennek a helyzetnek egyik legfőbb

1 E dolgozat egy nagyon hosszú, bonyolult, szerteágazó történeti folyamatot kíván megvilágítani, viszonylag szűk terjedelmi keretek között. Ennek okán szakirodalmi áttekintése csak a felszín tudja érinteni. Az itt felsorolt bibliográfiai adatok egy-egy résztema legfrissebb és legtöbbet hivatkozott munkáit jelentik. (A dolgozatban felhasznált népköltési gyűjteményekre ez a megszorítás nem vonatkozik.)

2 A népköltészeti gyűjtés problémájáról, illetve ebben a történetmonda, illetve a honfoglalás-történetek helyzetéről a dolgozat egy későbbi részében lesz bővebben szó.

3 Lásd például az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény (a továbbiakban: ÚMNGy) első, a 20. század közepén megjelent kötetit, amelyek szinte kizárólag ilyen, földrajzi vagy társadalmi értelemben peremhelyzetű személyektől származó (a bukovinai székelység körében, cigány, vagy éppen elszegényedett, a falusi közösség periferiáján élő személyektől gyűjtött) népköltészeti lejegyzéseket tartalmaznak. (Az ÚMNGy-ről később részletesebben lesz szó.)

4 A népi kultúra változékonyságáról, illetve a 19. század eleje óta végbement átstrukturálódásokról Kósa László adott áttekintést ld.: Kósa 1976.

oka, hogy a magyar parasztság történeti tudatát, történet szemléletét a 19. században ott keresték, ahol nem volt. Vagyis a történeti énekekre, a verses hősepikára, a népi eposzokra irányult fokozottan az érdeklődés, elsősorban Herder eszméinek köszönhetően, aki az eposzt helyezte a nemzeti irodalmi korpusz csúcspontjára. Közel száz évet vett igénybe annak felismerése, hogy a magyar hősepika írott formában nem maradt fenn, másrészt töredékeiből – amelyek különböző kultúrkörökben, különböző korszakokban és műfajokban keletkezett szövegekben mentődtek át – nem állítható helyre. A népi történeti tudat nem, vagy csak nagyon töredékesen őrzi, s e kicsiny maradványokból sem rekonstruálható a maga eredeti tökéletességében.⁵ A megírására, vagyis kitalálására tett erőfeszítések sok kútba esett vállalkozás után Vörösmarty Mihály és Arany János költészetében beteljesültek, de ez már más lapra, nem a magyarság őstörténeti tudatának kérdéskörébe, hanem a magyar irodalomtörténet folyamatának, illetve kanonizációjának problémakörébe tartozik. Az irodalomtörténészek körében az utóbbi két-három évtizedben feltámadt az érdeklődés a 19. század eposztörténete iránt, hiszen a nemzeti irodalmi kánon kialakulásának folyamata ennek fonálára fűzhető fel.⁶

Amennyiben nem csupán a nép, vagyis a késő feudális paraszti közösségek szájhagyományozó folklórjáról, hanem általában a honfoglalás *folklórjáról* beszélünk, lényegesen több adathoz jutunk, és izgalmasabb utat járhatunk be, mert így a teljes társadalmi spektrum bevonható vizsgálatunk körébe. A folklór ugyanis, a köztudattal ellentétben minden korszakban, minden rétegben és minden kultúrában létező jelenség. Megfigyelhető az írásbeliségben, például a szépirodalomban és a sajtóban, de egyéb médiumokban is, sőt e lehetőségeket nagyon könnyen és gyorsan használja ki.⁷ Csak a felsorolás szintjén érdemes megemlíteni a vidéki értelmiségiek körében kéziratban és szóban terjedő 17–19. századi közköltészetet, vagy a magasan képzett értelmiségiek körében a 20. századtól működő folklórjelenségeket, itt csupán a jéghegy

csúcsát jelenti a tréfás sírvers- és a limerickköltészet.⁸ Az egész társadalomra kiterjedő folklórjelenség a 19–20. században az anekdota, amelynek ugyan az eltérő társadalmi rétegekben saját repertoárja és előadásmódja van, de szüzséi áthidalják a szociokulturális határokat.⁹ Ugyanígy folklórnak minősülnek az olyan jelenségek, mint a szerencse láncclevelei, amelyek manapság sok egyéb folklórműfajjal együtt az interneten is terjednek, mint ahogy az ott időszaki jelleggel köröző választási rigmusok, vagy éppen szintén szezonális locsolóversek stb.¹⁰ A sort még folytathatnánk a falfirkákkal, a városi mondákkal, az összeesküvés-elméletekkel vagy a sztárkultusszal, de itt vissza kell térjünk eredeti témánkhoz.¹¹

A honfoglalás folklórja a középkorban kezdődik, mégpedig a már e tanulmányban is többször emlegetett *hősköltészet*tel, amely mitikus alapokra épült, s a korai magyarság vezető rétegének hatalmát volt hivatva legitimálni. Sokan, többek között e sorok írója is, szeretné azt gondolni, hogy van folytonosság a középkori hősepika és a jelen, vagy a közelmúlt folklorisztikus megnyilvánulásai között, azonban már nagyjából száz éve konszenzus alakult ki a különböző humán tudományok képviselői között: a magyar hősköltészet még töredékeiben sem maradt fenn, egykori létezése sem igazolható közvetlen bizonyítékokkal, csupán indirekt módon. Egyes, túlzóan szkeptikus vélemények szerint nem volt magyar hősepika, illetőleg a közvetett bizonyítékok nem elégségesek a pusztalétezés igazolására sem.¹² Magam azok közé tartozom, akik az indirekt bizonyítékokat elégségesnek tartják, s ezek alapján igazolva látják, hogy a honfoglaló magyarságnak akkori társadalmi berendezkedése, hatalmi struktúrája miatt szüksége volt hősi epikára összetartástudata és identitása megalapozásához.¹³ Három történetet ismerünk belőle, amelyek bár őrzik mitikus eredetüket, az írásban rögzített formájukban leginkább a történeti monda műfajához állnak közel,¹⁴ s azt

5 Mikos 2010b, 45–74.

6 E röviden felvázolt gondolatmenetnek könyvtárnyi irodalma van, melyből hely szűkében csak a kurrens diskurzusok kitüntetett darabjait emelem ki. Vörösmarty epikus életművének újraértelmezésére többen is vállalkoztak az utóbbi két évtizedben, lásd Gere 2000; Borbély 2003. Az eposzi problematika Arany János életművében elfoglalt helyét Dávidházi Péter értelmezte legutóbb. Dávidházi 1994², 114–165.

7 E kérdésről bővebben: Mikos 2010a.

8 A témának eddig nem született összefoglalása, idevonatkozóan a jelenség egy kis részéről lásd Szilágyi 2005.

9 Landgraf 2013.

10 Az internet folklórjának kutatása idehaza gyermekcipőben jár. Nagyon fontos rész tanulmányok azonban már e téren is születtek, például Domokos 2013.

11 Nagy 2005.

12 Voigt 2007.

13 Vö. Szűcs 1997.

14 Dömötör 1984, 149–150. Hozzá kell tennünk azonban, hogy ez egyrészt közvetlenül nem bizonyítja azt, hogy a középkorban létezett történeti monda, másrészt pedig az újabb kutatások, a történeti monda műfajának alaposabb vizsgálata során a honfoglalási mondákat elkülönítik a történeti

feltételezzük, hogy egy valamikor létezett hősepikai hagyomány lenyomatai. A korábban „ősmonda”-nak¹⁵ is nevezett, ma inkább honfoglalási mondaként emlegetett csodaszarvas-, az Emese álma, vagy más néven turulmonda, valamint a fehér ló mondája latin nyelvű krónikáinkban őrződött meg, amelyek több száz évvel a honfoglalás után keletkeztek. Az is valószínű, hogy a fennmaradt adatokat megelőzte bizonyos írásbeli hagyományozódás is, vagyis a latin nyelvű lejegyzések, a Névtelen jegyző *Gesta Hungarorum*ában, illetve Kézai Simon mester munkájában fennmarad változatok sem közvetlenül a szájhagyományból kerültek rögzítésre.¹⁶ E hosszú idő alatt feltehetően jócskán átalakultak a történetek, eredeti jelentésük megkopott vagy jelentősen átalakult, a szimbolika, a mitológiai utalások átértelmeződtek.¹⁷ Mitikus, hősepikai történetekből az egyszerűbb, köznapibb történeti mondaformához közeledtek.¹⁸ Egyes, a szakmában napjainkra egyre marginalizálódó vélemények szerint a hősköltészet professzionális előadók, jokulátorok, igricek, énekesrendek kezén tovább élt még jó néhány évszázadon át, s nyomai számos, középkori eredetű folklórműfajban, például népmesében, balladában, és más irodalmi műfajokban is megtalálhatók.¹⁹ A feltárására irányuló

mondáktól, külön kategóriaként kezelik. Erről később bővebben lesz szó.

- 15 Az ősmonda kifejezés a nemzetközi mondarendszerezésben egy másik műfajcsoporthoz, az eredetmagyarázó mondákhoz sorolható, a világ, illetve bizonyos objektumok keletkezését mitikus eszközökkel magyarázó (például óriásokat és törpéket szerepeltető) mondatípus megnevezésére vonatkozik, amely csoport európai viszonylatban nagyon gazdag, ugyanakkor a magyar anyagban nagyon alulreprezentált. Mindazonáltal az ősmonda kifejezést szakmai körökben a honfoglalási történetek megnevezésére az utóbbi fél évszázadban már nem használják.
- 16 Kristó 1970.
- 17 A korábban őstörténeti mondáknak, ma inkább honfoglalási mondáknak nevezett történetek értelmezése is hosszú polcotok tölt meg a könyvtárakban. Számomra a legpregnansabb, legvalószínűbb magyarázatokat történészek, így Szűcs Jenő (1997, 105–133) és Kristó Gyula munkái nyújtják (Kristó 1970; Kristó 1972; Kristó 1996, 39–42, 65–67, 103–105). Még napjainkban is születnek olyan, rendkívül érdekes tanulmányok, amelyek azt bizonyítják, hogy a téma kifogyhatatlan, s ma is rendkívüli módon foglalkoztatja a tudományos közvéleményt. Továbbá nagyon bonyolult, szerteágazó is, hiszen ifjú és érett szerzők egyaránt újabb szempontokat hoznak a történetek értelmezésébe, eredetének megfejtésébe, például Szabados 2012; Mátéffy 2013.
- 18 Ez leginkább a fehérló-történetén érhető tetten, lásd Dallos 2003.
- 19 A hősepika töredékeinek továbbélése a 20. századi kutatók közül legintenzívebben Vargyas Lajost foglalkoztatta. (Vargyas 1960; Vargyas 1988.) Az ő nyomain haladt egy fiatalabb nem-

igyekezet, amely történeti *források* és recens *összehasonlító* adatok²⁰ segítségével történt, kisebb izgalmas részeredményeket hozott, azonban a teljes egykor létezett hősköltészeti hagyomány rekonstrukcióját és újra-élesztését nem tette lehetővé.²¹ A latin nyelvű történeti irodalomba száműzött magyar honfoglalás-narratíva a középkor derekától a kevés számú írástudó értelmiség, illetőleg a nemesség tulajdona lehetett évszázadokon át. A 16. századtól magyarul is megjelenő történetírás még hosszú évszázadokig a művelt osztályok birtoka maradt, amely a középkorból örökölt hagyományokat vitte tovább, egészen a 18. századig, a forráskritikai gondolkodás és a tudományos történetírás megjelenéséig.²²

A néprajztudományban általánosan elfogadott álláspont szerint a 19. század második felétől feltűnő – de mindenképpen hangsúlyozni kell, *szórványos* –, a magyarság eredetével és honfoglalásával kapcsolatos népköltészeti adatok másodlagos folklorizáció eredményei.²³ Ez nem másnak köszönhető, mint a 19. századnak, amely minden társadalmi rétegben feltámasztotta – vagy inkább megteremtette – a nemzeti eredet ismeretének igényét. E tudás az értelmiség soraiban született meg, s bár nem volt ebben szándékosság, mégis valamelyest a népköltészetre hasonlított.

Az elzártan, kis közösségekben élő, a nagyvilágról, de még a szűkebb pátriáról is viszonylag keveset tudó jobbágyarasztság számára az idő még egészen másként értelmeződött, mint a 21. század embere számára. Egyrészt mitikusnak nevezhető időkezelés, másrészt ciklikusság volt jellemző, ami a monda-költészetben érhető leginkább tetten.²⁴ A fizikai idő

zedék tagjaként Demény István Pál, munkásságának jelentős hányadát szentelve a témának: Demény 1980; 2002.

20 Vargyas 1961.

21 Ezt a témát érzelmeiktől és elfogultságoktól mentesen Voigt Vilmos foglalta össze: Voigt 1989.

22 A historiográfia késő középkori és kora újkori történetéről, valamint a történetírói hagyomány folyamatos egymásra rétegződéséről az összesztától Heltaig összefoglalást nyújt: Gunst 2000.

23 Lásd például Dobos 1971, 147. A folklór története, az egyes folklórműfajok, illetve az egyes típusok datálása az egyik legingoványosabb terület a folklorisztikában. Különösen kritikus a helyzet a prózai szöveges műfajok területén. Míg a zene, illetve a zenéhez kapcsolódó folklórmegnyilvánulások, mint például a néptánc története viszonylag jól adatolható (előbbi lásd Paksa 1999; Paksa 2012, utóbbit: Martin 1977; Martin 1979), addig a mese vagy a monda, illetve az egyes mese, illetve mondatípusok történetisége nemzetközi szinten is folyamatosan porondon lévő kérdés, amely a rengeteg körülötte zajló vita ellenére is kevés kézzelfogható eredményt hozott.

24 Landgraf 1998, 38–40.

előrehaladását, megfoghatóvá tételét csak a 19. század közepétől segíti elő az írásbeliség megjelenése és elterjedése az immár szabad parasztság soraiban.²⁵ A kronologikus idő fogalmának megismerése, valamint az írás elsajátítása azonban csak az első lépés a múlttal való ismerkedésben. Az egzakt történelmi ismeretek elsajátításáig, osztársadalmi szintre emeléséig még hosszú az út. Ezzel a 19. században még nem is nagyon próbálkoztak a társadalmi és műveltségi elit tagjai. Az ismeretek helyett sokkal fontosabb volt számukra az *identitás*, a nemzeti tudat. Az identitás megteremtésének kiemelt – ha ugyan nem a legfontosabb – eszköze a narrativitás. A 19. század legfőbb törekvéseinek egyike a társadalom különböző rétegeinek polgárosítása, illetve a nemzeti tudat kialakítása, egységesítése, elterjesztése volt. A közösség tudatát Európa számos országában az eredetmondák alapozták meg, amelyek szerencsésebb nemzeteknél a törzsi társadalom korából származó mítoszok, illetve az azokból összeálló eposzok formájában véselték át a századokat. A hazai értelmiségnek be kellett érnie a fent említett három szüzsével, valamint az e célból is jól használható hun-magyar kontinuitás elméletével és a hozzá kapcsolódó – folklorisztikai szempontból kiváló – hun mondákkal. Ezekhez társult a 19. század folyamán néhány, korábbi korszakokból származó irodalmi jellegű toposz, mint amilyen a vérszerződés története vagy az Árpád pajzsra emeltetéséről szóló rövid, frappáns elbeszélés.²⁶ E mitikus narratívák alapján és segítségével a 19. század értelmisége nagyszabású mitológia építésébe kezdett, amelynek hatása irodalmi műveken, képzőművészeti alkotásokon is érzékelhető.

E középkori alapokon álló, de lényegében sajátosan a 19. századra jellemző honfoglalás-narratíva elterjesztésére, társadalmi térben való szétszórására nem volt azonban elegendő a kitüntetett szépirodalmi alkotások sora, más eszközre is szükség volt. Az írásbeliség széles társadalmi rétegekben ekkortájt kezdett elterjedni, és sajátos formái alakultak ki a tömegek szolgálatára. Ezeket magyarul ekkor *ponyvanyomtatványoknak* nevezték.²⁷ Ez a kifejezés azonban túlságosan sokféle jelentést hordoz, vagyis egyszerre használatos a 17–19. századi nagy példányszámú, ám még nem kifejezetten tömegkulturális jellegű kiadványok, majd a 19. század végétől jellemző kolportázs és a mai bestsellerirodalom megnevezésére. A ponyva bizonyos je-

lentéseiben kifejezetten pejoratív értelmet hordozott, ezért jobbnak látom a Nyugat-Európában használatos *populáris irodalom*, illetve *populáris olvasmányok* – a német populäre Lesestoffe szabad fordítása – deskriptív fogalmak bevezetését.²⁸ A populáris irodalmat kezdetben a túlnyomó részben vallásos témákat közlő ponyvafüzetek jelentették, amelyek a 18–19. század fordulójától fokozatosan világiasodtak. A legtöbb világi témájú olvasmányt azonban a 17. század óta folytonosan jelen lévő *kalendáriumok* közölték.²⁹

A populáris olvasmányok a könyvnyomtatás elterjedésétől kezdve előszeretettel használtak folklorisztikus elemeket – például mondaszöveket és -motívumokat –, hogy mondanivalójukat minél érthetőbbé, egyszerűbbé tegyék az olvasással épp csak ismerkedő vagy e képességükkel ritkán élő felhasználók számára. A *mítoszok*, illetve *mondák* (a kettő közt lényegében strukturális különbség nincs, csak a használók társadalmi hovatartozásában, illetve a történetnek az adott kulturális közegben betöltött szerepében, funkciójában van eltérés) olyan egyszerű strukturák, amelyek a gondolkodás alapvető szervező elvét jelentik, az ismeretek memorizálhatóságát segítik. Ezek az egyszerű formák a történelmi gondolkodással épp ismerkedő 19. századi parasztság, parasztpolgárság, illetve városi munkásság számára kapaszkodót jelentettek az ismeretek elsajátításához, történelmi tudatuk kifejlesztéséhez. Később, a 19. század utolsó harmadában a közoktatás, az ifjúsági és szórakoztató, valamint a kolportázsirodalom és a sajtó is felhasználták e kidolgozott strukturákat, s teszik azt a mai napig.

A nagyközönség értelmiségi hatásra kialakuló igényeit a tudományos történetírás nem tudta kielégíteni. A tudomány a felvilágosodás korától fokozatosan távolodik az egyszerű, mitikus magyarázatoktól (ezeket levétközni persze soha nem tudja), ezzel párhuzamosan azonban egyre bonyolultabbá, részletezőbbé válik, az egyes szakterületek között is nehéz az átjárás, vagyis képtelen teljesíteni a közérthetőség elvárását. Egyre szerteágazóbb, egyre több idegen nyelvi, történelmi, régészeti, nyelvészeti és néprajzi ismeretet igényel. Sőt nem is egységes, minden kritikus ponton többféle véleményt találhatunk. A legújabb szociálpszichológiai és kognitív pszichológiai vizsgálatok szerint az ember múltjáról való gondolkodásának két lehetséges módja van, amelyek kizárják egymást. Az egyik a tudomá-

25 Gellériné Lázár 1984.

26 Rózsa 1996.

27 A téma áttekintését lásd Pogány 1978.

28 A kifejezés az egész német nyelvterület szaknyelvében elterjedt: Schenda 1970.

29 A korszak kalendáriumairól átfogó elemzést nyújt: Kovács 1989.

nyos, a másik pedig az angolul találóan *folk history*-nak, magyarul *mindennapi történeti gondolkodás*-nak nevezett megközelítés, ez utóbbi – a folklorisztika nyelvére lefordítva – tulajdonképpen a mondaszüzséken keresztüli gondolkodást jelenti. A *folk history* narratívái azonban vékony szálon mindig kapcsolódnak a hivatalos történetíráshoz és más tudományágakhoz, s gyakran az onnan kieső, tudománytalanak minősített elképzelések válnak a népi történeti tudat részévé.³⁰

A honfoglalásról a 19. században alkotott, népszerűsítés céljára szánt, ponyvák, kalendáriumokban megjelent kép sokat örökölt a középkori, valamint kora újkori történeti irodalom, továbbá az erre épülő felvilágosodás és reformkori szépirodalom nagyepikai alkotásaiból. A népszerűségi listát Heltai Gáspár,³¹ később Anonymus vezeti (a váltás nagyjából az 1830-as években következik be).³² A sorban szépirodalmi alkotások következnek: a felvilágosodás korának népszerű regényírója volt Dugonics András, *Etelka* című műve, egy a honfoglalás korában játszódó áltörténelmi regényfolyam, az első igazi hazai regénysiker.³³ Első darabja a 18. század végén jelent meg, de több későbbi kiadást és folytatást is megért, ennek köszönhető, hogy még az 1850-es évek kalendáriumai is intenzíven érezteti hatását. A reformkor népszerű szerzőinek számító Czuczor Gergely és Garay János több rövidebb verses epikus művet is szenteltek a honfoglalás témájának, amelyek teljes egészükben, részleteikben vagy átdolgozva megjelentek a 19. század folyamán több kalendáriumban is.³⁴ Vörösmarty Mihály *Zalán futása* című alkotása, amely a honfoglalási nagyepika egyik csúcsteljesítménye, csak néhány motívum el-, illetve továbbterjesztésével hatott a populáris kultúrára. Petőfi Sándor kisebb költeményei, akárcsak Arany János *Buda halála* című verses epikus alkotása azonban szintén termékenyítően hatottak a ponyvairodalomra.

Aranynál meg kell állni egy pillanatra. Ő a 19. századi eposztörténet kulcsfigurája, hiszen többször is megfordult vele a témáról való esztétikai és társadalmi közgondolkodás. Aranyt erősen foglalkoztatta a *népeposz* gondolata, olyan művet szeretett volna létrehoz-

ni, amelyet visszatámulhatna a nép, a parasztság. Ennek érdekében foglalkozott az irodalmi eposz ponyvásításának gondolatával is.³⁵ Bár nem az ő tudtával és beleegyezésével, de *Buda halála* című műve meg is jelent ponyván, a populáris irodalom szellemiségének kissé alárendelve. S szintén nem közvetlen hatásának köszönhetően, de a ponyvaírás mesterei is létrehozta olyan hősköltészetszerű alkotásokat, amelyekkel a „népeposz-programot” kívánták megvalósítani – persze a maguk módján. S ha nem is túl nagy arányban, de szórványosan találhatunk adatokat e kevésbé értékes irodalmi művek paraszti környezetben való szájhagyományozódására is.³⁶

A ponyvák szerzői, szerkesztői és kiadói nem ismerték a szerzői jogot, vagy legalábbis nem vettek róla tudomást: onnan szedgették ötleteiket, ahonnan tudták. A ponyvai szellemi javak csereberéje a 19. század közepétől, a kiadók és a példányszámok ugrásszerű növekedésével felgyorsult. A kalendáriumok és ponyvanyomtatványok szövegei és képei mind intenzívebben hasonlítanak egymásra, sok esetben egymás variánsai, vagyis egy folklórrendszer részeinek tekinthetők.³⁷

A tanulmány itt következő részében a 18–19. századi populáris irodalom honfoglalásképét, illetve annak irodalom- és folklórtörténeti kereteit mutatom be röviden.³⁸ Munkám során a következő forrásokot dolgoztam fel. Könyvtári kutatások során 15 ponyvanyomtatványt találtam a témában. A korszak legfontosabb, széles társadalmi rétegek körében terjesztett világi témájú orgánuma a kalendárium volt, nagyjából 5000 kiadvány maradt fenn a vizsgált másfél évszázadból Magyarország és a szomszédos államok közgyűjteményeiben. Az Országos Széchényi Könyvtárban, illetve a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében, valamint az Osztrák Nemzeti Könyvtárban (Österreichische Nationalbibliothek) 2100 kötetet tekintettem át. Ez 122 sorozat fennmaradt évfolyamait jelenti. A kutatás során 73 témánkba vágó szöveget és 20 metszetet találtam, a 122 sorozatból 32-ben volt valamiféle szöveg vagy kép a honfoglalásról.³⁹

30 Az emberi gondolkodás narratív természetének vizsgálata Magyarországon komoly hagyományokkal rendelkező kutatási irány. Az 1970-es és 1980-as években a kognitív irányzat képviselői foglalkoztak a kérdéssel, napjainkban a szociálpszichológusok érdeklődnek iránta. (László 2003; László 2012.)

31 Heltai 1575; legfrissebb kiadása 1981.

32 Bővebben: Mikos 2010b, 131–152.

33 Dugonics 1788; legfrissebb kritikai kiadás: 2002.

34 Mikos 2010b, 60–64.

35 Arany és a népeposz problémájáról az utóbbi időben több munka is született, amelyek nem teljesen azonos nézeteket vallanak. A diskurzus igen érdekes és sok mellékes tanulsággal is szolgál. Dávidházi 1994², 114–165; Milbacher 2000.

36 Erről részletesen: Mikos 2010b, 105–120.

37 Békés 1966; Pogány 1978; Mikos 2010b, 214–218.

38 Mikos 2010b.

39 Részletesebb statisztikát, valamint a feltárt szövegek listáját lásd: Mikos 2010b, 78–84, 278–305.

A honfoglalás elbeszélése három nagyobb szüzsébe rendeződött a 19. század második felének populáris olvasmányjaiban, amelyeket további kisebbek egészítettek ki.⁴⁰ Az első típusba azok a szövegek tartoznak, amelyek a Bibliára, az ószövetségi *Kivonulás könyvére* támaszkodnak. Ezekben a honfoglalást a zsidó nép Egyiptomból való kivonulásával állítják párhuzamba. A honfoglalást külső kényszer hatására és isteni sugallatra kell végrehajtani. A magyar nép szenvedései így párhuzamba állíthatóak Izrael népének hányattatásaival, amelyeket az elődök hősiessen viseltek el. Egyes szövegek egyenesen Mózzal rokonítják Árpádot, aki jó érzékkel találja meg népének új lakhelyét Pannónia dús legelőin, bővizű folyói partján. Árpád-Mózes isteni akarat végrehajtója, a magyar népet a zsidó néphez hasonlatosan az Úr nagy tettek véghezvitelére választotta ki, s ennek feltétele az, hogy elhagyják eredeti hazájukat, hogy egy számukra sokkal kedvezőbb térségben találjanak maguknak új lakóhelyet. Így Pannónia, illetve a Kárpát-medence az Ígéret Földjével azonosul. Az elbeszélések e csoportját *bibliikus narratíváknak* nevezhetjük.

Isten kiválasztott népét, a magyarokat (hasonlóan a zsidó néphez), hogy nagy tetteket hajtson végre, vezére, Árpád irányításával (akárcsak annak idején a zsidókat Mózes vezetésével) kivezeti az óhazából, ahol ellenségei már nagyon szorongatják / másoknak alávetetten kénytelenek élni / éheznek stb., hogy új, a korábbinál termékenyebb, jobb fekvésű stb. hazát találjon magának; Árpád isteni sugallatra meg is találja az új hazát Pannóniában (amely az Ígéret földjéhez hasonlatos).

A második típusba azokat a szövegeket sorolhatjuk, amelyek mondák előadásával támasztják alá érvelésüket. Ez nem jelenti azt, hogy a többi típusban ne szereplnének történeti mondák, csupán azt, hogy e tipológiai osztályban azok legitimáló szerepet játszanak. Így azt a benyomást keltik, mintha háttérükben egy egységes mitológiai rendszer állna, amelynek igazoló szerepében senki sem kételkedik. Ezt az elbeszéléstípust *mitikus narratívának* nevezhetjük. E szöve-

40 A szüzsék összefoglalásánál a folklorisztikai műfajkatalógusokban megszokott metódust követem. E szerint egy *menetnek* nevezett elbeszélő egység, azaz egy cselekménysor vagy akció egy mondatban kerül leírásra, a végén ponttal. Az egyes epizódokat pontosvessző választja el egymástól (így csak az alárendelt mondatrészek elé kerülhet vessző). A nem tipikus, ritka motívumok, illetve epizódok normál zárójelbe, az invariáns momentumok szögletes zárójelbe kerülnek. Használunk még perjelet a vaglyagos esetek elválasztásához, illetve kettőspontot a felsorolások előtt.

gek a magyar (és sok esetben a hun) mondák keretébe rendezik az ősmagyarok új haza keresésére irányuló vállalkozását.

Szerintük a magyar nép tudatában még él ősei, a (világhódító) hunok emlékezete (a hunok történeteit hősi énekek formájában tartják életben), s őseik nyomát (valamint a hősi énekeket) követve találják meg a Kárpátok között új hazájukat.

A harmadik narratívátípusra a *történeti narratíva* elnevezés illik, hiszen a magyarok bejövetelét békés hódításként, történelmi szükségszerűségként írja le. A nagy tehetségű vezér, Árpád saját intuíciói alapján találja meg népének új hazáját a Kárpátok hegyei között, amely sokkal kedvezőbb viszonyokat jelent a korábbiaknál; a vezér népével, valamint marháival békésen, az itt élő népek ellenállása nélkül vonul be / csellel, ravaszsággal szerzi meg az országot; a vezér és népe az itt korábban élő népek számára békességet, nyugalmat hoz, megszabadítja őket a zsarnokságtól.

E narratívákban a magyarok több pozitív tulajdonságával is megismerkedhetünk, ami ugyan nem kifejezetten a honfoglalás folklórához, hanem inkább a magyarsághoz, illetve az etnikus sztereotípiák kérdésköréhez tartozik, de a két téma vékony szálon mégis összekapcsolódik. A magyarságról a köztudatban – nem csupán a paraszti közösségekben, hanem a városiakban is – számos sztereotípiát él, amelyek közül néhány népköltészeti környezetben is fel-fel-tűnik. A kalendáriumok által vázolt képben Árpád mint furfangos, eszes, csellel hódító vezér jelenik meg a leggyakrabban, köszönhetően a történeti narratíváknak. Van azonban e narratívában egy általánosabb, az egész magyarságra vonatkozó sztereotípiát is, mégpedig a türelem motívuma. A hódítók ugyanis nem hódítókként viselkednek, nem igázzák le az itt talált népeket, hanem a területnek a korábbiaknál békésebb uraiként a szabadságot hozzák el számukra. Több szöveg is kiemeli, hogy a Kárpát-medence korábbi urai rabszolgákként tartották földművelő népeiket, s ezt az igazságtalan rendszert a magyarok szüntetik meg. Az itt talált népek önként vállalták az újfajta uralmat, amely alatt az élet lényegesen könnyebb lett a számukra, mint korábban volt. Ez a megközelítés egyben a Nyugat-Európában a középkor folyamán elterjedt, de máig ható negatív sztereotípiák eloszlatására is vállalkozik azzal, hogy a magyarok békés természetét, a hódítások szelíd voltát, Árpád és vezérei megfontoltságát hangoztatja. A magyarok legfőbb harci erénye csatáik cselességében és vezetőik furfangosságában, ravaszságában rejlik.

A biblikus narratíváknak két központi motívuma az, hogy a kivonulás külső és belső *kényszer* hatására történt, vagyis a szorongató ellenség/uralkodó hatalom és a rossz életkörülmények miatt indultak el a magyarok ázsiai hazájukból, tehát a honfoglalás egyfajta *menekülésként* is felfogható. (Furcsa módon éppen e narratívák állnak a legközelebb a történészek körében ma elfogadott honfoglalás-magyarázatokhoz.) Míg a biblikus narratívákban a *kivonulás* és a *vándorlás* elbeszélése a leglényegesebb, a történeti narratívákban a *bevándorlás*, a *letelepedés* kap hangsúlyt. A három nagy narratívához több kisebb is társul, amelyek a magyarok ősi vallásáról (a magyarok istenéről), illetve egy elképzelt ősmagyar kultúráról szólnak.

Nyilvánvaló, hogy a biblikus narratíva egyes elemei, illetőleg a magyarság és a zsidóság párhuzamba állítása sok évszázados hagyományokra nyúlnak vissza. A bibliai eredeztetés, az egyes nyelveknek a bábéli történetből való levezetése, a népek Sém, Hám és Jáfet törzseiből származtatása általános volt a középkorban. A kora újkorban a magyarság Jáfettől való eredeztetését a sémita váltotta fel, majd az is felvetődött, hogy a magyar nyelv rokona a hébernek. (Tipológiai rokonság valóban van, mert mindkettő ragozó nyelv.) Sylvester János persze nem a tipológiai azonosság okán érvelt a héber és a magyar nyelv rokonsága mellett, hanem azért, mert Biblia-fordítóként a latin és a görög mellett ezt ismerhette, s minden bizonnyal feltűnt neki, hogy a magyar az előbbi kettőtől alapvetően különbözik.⁴¹ Árpádnak a magyarok Mózeseként való emlegetése is régi keletű, a történettudomány által 14. századi krónikakompozíciónak nevezett absztrakció, a *Képes Krónika* és családja őséneke tekintett, de az évszázadok során elkallódott történetírói munka említi a két történeti személyiséget egymás párhuzamaiként először a magyar írásbeliségben. Berei Farkas András 1538-ban íródott verse szintén ezt teszi, két évszázaddal később, a kettő közti közvetlen kapcsolat persze nem igazolható. A 19. századi említés azonban nem feltétlenül van genetikai rokonságban ezzel, hiszen időközben divat lett nagy államférfiakat Mózeshez hasonlítani.⁴² Az, hogy e sokféle, viszonylag vegyes eredetű, különböző korokban keletkező és divatozó információ szép kerek szűzsévé áll össze, amely számos variánsában létezik, a 19. század populáris irodalmának volt köszönhető.

Ha csak röviden is, de szólni kell arról, hogy a 19–20. századi gyűjtésekben, mind a populáris, mind

a népi regiszterben Árpád és a honfoglalók történetei erős konkurenciaharcot voltak kénytelenek folytatni Attilával és a hozzá kapcsolódó elbeszélésekkel, amelyek közül a hármas koporsó, illetve Attila temetésének és sírjának elbeszélése, valamint az Isten kardjáról szóló a legismertebb. De nem csupán Attiláról, hanem utódáról, Csabáról is kialakult egy kisebb mondakör: a Csaba-mondán kívül (a Hadak útja) a Csaba írárról szóló elbeszélés is a hun hagyománynak köszönhető a népköltészetben. A hunok valamivel népszerűbbek voltak, mint a honfoglaló magyarok. Ezt össztársadalmi szinten, a mai Magyarországon is megfigyelhetjük, kialakulásának folyamatát számos történeti diszciplína eredményeit is felhasználva mutatja be nemrég megjelent művelődéstörténeti áttekintésében Sándor Klára.⁴³ Pontos statisztikát ez esetben is nehéz lenne készíteni, a népköltészeti gyűjtések azonban a hun történetek népszerűségét mutatják, lényegesen ismertebbnek tűnnek az elmúlt százötven évben, mint a honfoglalókról szólóak.⁴⁴ Ennek a folklorista abban láthatja az okát, hogy az a néhány, az irodalmi hagyomány által közvetített szűzsé, amelyet az ókortól ismer az európai kultúrtörténet,⁴⁵ a több ezer éves hagyományozódás során kicsiszolódott, kerek, rövid, és tegyük hozzá, nagyon is történeti monda jellegű. E tekintetben a honfoglalás mondái némileg idegenek maradtak a korabeli parasztság ízlésétől. Sándor Klára tehát rávilágít a jelenségre, illetve társadalmi szerepére, valamint elemzi kultúrtörténeti hátterét. A folklorista feladata, hogy a folyamat néhány apró epizódját megvilágítsa, és ismertesse a szövegek folklorizálódásának, illetve a népköltészetbe való beépülésének utolsó másfél-két évszázadát.

A fejezet végén el kell mondani azt is, hogy a populáris irodalom csak egyik csatornája volt az újszerű történelmi ismeretek terjedésének.⁴⁶ Az iskolai oktatás, valamint az elemi iskolai olvasókönyvek, a felsőbb iskolákban használt történelemtankönyvek, továbbá a sajtó a 19. század második felétől jelentős változásokat hoztak. Ezek közvetlen hatása a szájhagyományozó folklórban, a népköltészetben viszonylag kevésbé érzé-

43 Sándor 2011.

44 Erről később bővebben lesz szó.

45 Bóna 1993.

46 Azért részleteztem itt ezt a történeti szálát, mert ezzel kapcsolatban vannak alaposabb ismereteink. A tankönyv- és az ifjúsági irodalom ilyen irányú feldolgozása még folyamatban van. Előtanulmányokat lásd: Landgraf 2011; Mikos 2010b, 205–214.

41 Bővebben: Hegedűs 2003, 48–66.

42 Erről részletesebben: Mikos 2010b, 160–161.

kelhető, közvetett hatása azonban jelentősnek mondható.

Végül visszatérhetünk a dolgozat kiindulásához: a néphez és költészetéhez. A következőkben a 20. század paraszti szájhagyományából gyűjtött, népköltészetnek tekintett, a honfoglalásról és a magyarság eredetéről szóló szövegekről lesz szó. Hosszan időztem a korábbiakban annak a folyamatnak a leírásánál, amelynek során a honfoglalás, egyáltalán a nemzeti eredet iránti érdeklődés megfogható a tágabb történelmi összefüggésben gondolkozni kevésbé képes zárt paraszti kultúrában a 19. század nemzetépítési mozgalmainak hatására. E folyamat végpontjának tekinthetők azok a történeti mondák, amelyeket a 20. század folyamán gyűjtöttek néprajzosok, önkéntes gyűjtők. A szövegek három csoportba sorolhatóak: a honfoglalással kapcsolatos („őstörténeti”) mondák (csodaszarvas-, Emese álma, fehér ló), hun történetek és helyi vonatkozású mondák. (A későbbiekben további alcsoportok kialakítására is szükség lesz.)⁴⁷ Az jól látható, hogy valamennyi csoport a történeti monda műfajába sorolható, de a kontaminált adatok között egyéb műfajok is felbukkannak, leggyakrabban az anekdota. A történelemről szépirodalmi formában, gazdagon megírt eposzok, illetve az elvárások szintjén ezeket imitáló ponyvai, kalendáriumi szövegek közvetlenül nem jutottak el a folklórhoz, vagy csak invariáns adatok formájában. A szemléletet, az igényeket azonban bizonyosan alakították, s befolyásolták a történeti gondolkodást, amely azonban még jó ideig nem szakadt el a hagyományosnak tekinthető mondai formától.

A magyar mondaköltészet iránti tudományos és szépirodalmi érdeklődés hullámmozgásainak feltárása e dolgozatnak nem feladata.⁴⁸ Nagyon röviden azonban erről is szólni kell annak érdekében, hogy világossá

váljon a vázolni kívánt történeti folyamat. A monda-, vagy korabeli kifejezéssel *regék* költészetet már a reformkorban felfedezte magának a műveltségi, különösen az irodalmi elit, s néhány reprezentatív gyűjteményben ez az érdeklődés megmutatkozott a szabadságharcot követően is.⁴⁹ A történeti monda, illetve általában a monda azonban nem vált széles körben népszerű műfajjá a században. A korszak kezdetén viszonylag rövid életű a történeti mondákat feldolgozó, illetve azokhoz hasonlóakat alkotó verses rege műfaja, amely az irodalmi életben az eposz hagyta úrt próbálta betölteni.⁵⁰ Az iránta való érdeklődés megfogyatkozásával, és általában a szépirodalom népköltészeti érdeklődésének lanyhulása után a tudományos folklorisztika sem méltatta túl sok figyelemre. Bár adatokat találhatunk a 19. század második, valamint a 20. század első felének népköltési gyűjteményeiben,⁵¹ a műfaj szisztematikus gyűjtése csak kevesek számára jelentett kihívást, és ők is általában más, magasabb rendűnek vélt célok, leginkább a hiteles történelem és a mondaköltészet közti lehetséges kapcsolatok feltárása érdekében tették ezt. A 20. század második felében fokozatosan élénkült az érdeklődés a mondaköltészet iránt, ami részben a terjedelmesebb, reprezentatívabbnak tartott, az esztétikai érzékelés számára befogadhatóbb nagyműfajok, mint például az időigényes és jó elbeszélő készséget feltételező mese, vagy az énektudást és memóriát egyaránt igénylő ballada műfajának visszaszorulásával magyarázható. A század 60-as, 70-es éveitől egyes gyűjtésekben, illetve az egyre gyakoribb műfaji monográfiákban találkozunk nagyobb számban történeti mondákkal.

A pontos statisztikával lehetne csak minden kétséget kizáróan igazolni a paraszti történeti tudat változását, a mondahagyomány őstörténeti érdeklődésének feltámadását, ez azonban mai ismereteink birtokában lehetetlen feladatnak látszik, ami a néprajzi gyűjtések sajátos természetéből, továbbá az archívumok nehéz áttekinthetőségéből fakad. A gyűjtések ritkán zajlanak szisztematikusán, minden tájegységre, kistájra, településre kiterjedően, ráadásul időben is nagy szórást mu-

47 E felosztás kizárólag a dolgozatban feldolgozott szövegtörzshöz vonatkozik. A történeti mondákat egy 1962-es nemzetközi egyezmény alapján hat főcsoportba szokták besorolni: emberi létesítmények és kultúrjavak keletkezéséhez kapcsolódó, helyekhez fűződő, őstörténeti, háborúkkal és katasztrófákkal kapcsolatos, kiemelkedő személyekhez fűződő, a fennálló rend megsértéséről szóló mondák, lásd Dobos 1970, 98. Az őstörténeti mondák alatt azokat a természeti képződmények keletkezéséhez kapcsolódó mondákat értik, amelynek főszereplői általában hiedelemként is ismert alakok, például törpék, óriások, tündérek stb. (Ez a főcsoport a magyar anyagban meglehetősen alulreprezentált.) A magyar honfoglalással, honfoglalókkal kapcsolatos mondákat tehát nem tekinthetjük őstörténeti mondáknak, ezért e kifejezés e dolgozatban mindig zárójelbe kerül.

48 A történeti mondakutatás történetéről a legfrissebb, legrészletesebb összefoglalás: Landgraf 1998.

49 Például elsőként Erdélyi János elegyes gyűjtésében (1846–1848); majd Kóváry László műfaji gyűjteményében: Kóváry 1857.

50 Szajbély 2005, 367–407.

51 Például Ipolyi Arnold nemrégiben napvilágra került elegyes folklórgyűjtésében, amelyben mese, történeti, eredetmagyarázó és hiedelemmonda, valamint az évkör ünnepeihez kapcsolódó szokásleírások, megfigyelések egyaránt vannak: Ipolyi 2006. A 20. század első felében főleg folyóiratokban közölnek nagyobb mennyiségű mondát.

tatnak.⁵² Egy-egy gyűjtő általában egy kisebb területet jár be egy bizonyos időszakban, számosan vannak, akik egész életükben egyetlen települést vagy kistáját kutatnak, esetleg csak néhány kiváló egyéniség repertoárját tárják fel, és elemzik sokféle szempontból; mások extenzív gyűjtést folytatnak nagy hatósugárral, de a gyűjtésre fordított idő ez esetben jóval kisebb, mint az intenzív módszerű gyűjtéseknél. A különböző szemléletű kutatók mögött eltérő módszerek is állnak, így a gyűjtött anyag mennyisége, minősége, illetve kontextualizáltsága nagyon eltérő lehet. A 19–20. század fordulóján, a módszeres gyűjtések indulásakor a „huszonnegyedik óra” szemlélet hatotta át a folklorisztikát, a leletmentés lázában a gyűjtők – akik sok esetben nem is voltak szakképzett etnográfusok – a mennyiség szempontját helyezték előtérbe. Ez sokszor a minőség rovására ment: a szövegek hiányosan, nem eredeti elhangzásuk szerint (például nem nyelvjárásuknak megfelelően) kerültek lejegyzésre, vagy a gyűjtő előre kiválogatta a „jó adatközlőket”, s csak a szép, kerek, kiérlelt előadásokat rögzítette. Utóbbinak pénzügyi okai is voltak, a hangrögzítés kezdete, a 19–20. század fordulója óta ugyanis a néprajzi gyűjtéseknek jelentős anyagköltsége is van, s mivel a szakma sosem tartozott a jól finanszírozott ágazatok közé, sokszor a viaszhenyeren, magnószalagon is spórolni kellett.⁵³ A fentiekben vázolt mentalitás sok eleme napjainkig is tetten érhető, különösen a szakmán kívülről jövő gyűjtők esetében, de olykor még szakembereknél is.

A szóbeliségből gyűjtött szövegeket írásban rögzítő mondaközlések hosszú ideig, sőt, legnagyobb részben ma is, kronológiai sorrendbe állítják szövegeiket: a honfoglalás története után Szent László mondaköre, majd a tatárjárás emlékezete, ezután a Mátyás-mondakör következik stb.⁵⁴ Ezzel azt a benyomást keltik, mintha az emberek fejében a mondatudás egyfajta történelemkönyvet helyettesítő adatbázis lenne, holott ez nem így van. Másfelől a gyűjtők hosszú évtizedekig a tiszta, kiérlelt elbeszélésekre koncentráltak,

ezeket rögzítették, adták közre, a monda műfaját a mese műfajához próbálva közelíteni, azt letisztult, jól szerkesztett formának próbálták feltüntetni.⁵⁵ Holott a monda nagyon sok tekintetben eltér más szöveges műfajoktól, leginkább az elé mindig példaként állított mesétől, egyebek mellett abban is, hogy nem csupán a tehetséges, jól mesélő egyéniségektől gyűjthető. A mondák egy részét egy adott közösségnek minden tagja ismerheti, másként közelítve a csoport mondatudásából annak minden tagja merít valamennyit. Az egyén azokat a szövegeket őrzi emlékezetében, amelyek számára fontosak, még ha nem is tudja művészi színvonalon előadni őket.⁵⁶ A mondák a személyes tudás, a világról való ismeretek részét képezik, az identitás alapját jelenthetik. Ugyanakkor a klasszikus mondatípusok a történeti tudatnak is csak egy részét jelentik, hiszen a 20. századi ember történelmi ismereteit már egy sor egyéb forrásból származó információ is gazdagítja: például az olvasással, az iskolai oktatás során, az elektronikus médiumokból szerzett ismeretek... stb. Az újabb gyűjtések egy része ezeket a szempontokat is figyelembe próbálja venni.⁵⁷ Ezzel rávilágítanak arra, hogy a történeti tudás egy faluközösségben, egy kisközösség, például egy kistáj esetében sokkal inkább koncentrált a lokálisra, mint a globálisra, az elbeszélők a helyi érdekeltégűt preferálják a nemzetivel, az országgal vagy az egyetemessel szemben, továbbá a közelmúltat sokkal fontosabbnak tartják a távoli, ténylegesen történelmi múlttal szemben.⁵⁸ A paraszti, vagy manapság inkább helyinek nevezett történeti tudat nem kronologikus sorrendbe állítható történeti mondák füzére, mint azt a 19. században, vagy akár a 20. század derekán gondolták a kutatók,

52 Néprajzi atlasz rendszerű gyűjtések napjainkban is léteznek, illetve a 20. század derekán nagyon népszerű volt ez a gyűjtési forma: Borsos 2011. Az ilyen módszerű extenzív gyűjtések, amelyek viszonylag rövid idő alatt tárnak fel nagy területet, egész nyelvterületet is adott esetben, kiválóak a táji megoszlás, a néprajzi dialektusok feltárására. Azonban, mivel a szöveges műfajok táji jellegzetességei nehezen azonosíthatóak, e vizsgálatok általában nem terjednek ki a szövegfolklorra. Borsos 2011, 203–204.

53 Ezt a helyzetet a digitális technológia megjelenése nagyban javította.

54 Összegezve: Kósa 1980.

55 A történeti monda műfajának katalogizálására Magyarországon több kísérlet is volt, eddig teljes terjedelmében egyik sem hozzáférhető. A kérdés körül parázs viták folynak, ami a mondaköltészet sajátos műfaji adottságaiból, illetve az utóbbi évtizedek folklorisztikai szemléletváltásaiból fakad. Lásd Magyar 2005; Landgraf 2006.

56 Saját gyűjtési tapasztalataim a Gyimes völgyében található Hídegségpatakon is egyértelműen ezt mutatják.

57 A legidősebb példa erre Keszeg Vilmos Aranyosszék-monográfiája, amelyben a szerző viszonylag nagy arányban közöl történeti hagyományokat. Ezeknek azonban csak igen csekély része tekinthető mondanak: egyrészt azért, mert a szerző nem célirányosan gyűjt, hanem beszélgetőtársai kezébe adja a diskurzus irányítását, így ők elsősorban saját közelebbi múltjukról számolnak be neki; másrészt nem szabadlaja lényegesen és lényegtelenre a beszélgetést, hanem azt egy az egyben közli, vagyis kontextualizálva gyűjt: Keszeg 2004, 73–132. Legfrissebb munkájában a szerző még nagyobb perspektívában látta a vázolt problémát: Keszeg 2012.

58 Dobos 1971, 121–122.

hanem több is, kevesebb is annál, mindenesetre jelentősen eltér attól.

A következőkben néhány példán keresztül mutatom be, hogy a 20. század második felében milyen elbeszéléseit gyűjtötték fel a témánkat jelentő mondáknak a magyarság szájhagyományából. Szándékosan nem a legszebb, legkiérleltebb előadásokat idézem, mivel céloom az általánosan jellemző kép vázolása. Azt azonban fontos hozzátenni, hogy a honfoglalásról, a magyarság korai történelméről, vezéireiről szóló, illetőleg a hunokkal kapcsolatos mondák jelentős része pár mondatos, esetleg szavas közlés, kiérlelt, terjedelmes elbeszélésekkel ritkán találkozhatunk.

A dolgozat következő részében elmondottak egy közel 15 ezer darabból álló kéziratos mondaszöveg-gyűjtemény adatain nyugszanak. A Monda Archivumnak (MOA) nevezett korpusz a három mondai alcsoport, az eredetmagyarázó monda, a hiedelemmonda és a történeti monda adatait egyaránt tartalmazza.⁵⁹ Adatait az 1960-as évek második felétől az 1970-es évek végéig gyűjtötte Dobos Ilona és Nagy Ilona, Körner Tamás jelentős közreműködésével, az addig létrejött publikált és kéziratos gyűjtések alapján.⁶⁰ Anyaguk nagy részét a Magyar Néprajzi Múzeumban található kéziratos néprajzi gyűjteményből, az Ethnológiai Adattárból (EA) válogatták össze, továbbá számos kortárs kutató ajánlotta fel recens gyűjtéseit az adattár számára. Bedolgozták emellett a 19. század utolsó évtizedei és a 20. század első fele jelentős szakmai orgánumainak, valamint népszerű folyóiratainak vonatkozó anyagát, így tehát az *Ethnographia* hasábjain megjelent hiteles néprajzi gyűjtések jelentős részét, a *Vasárnapi Ujság* és más szórakoztató, népművelő lapok, továbbá a honismereti és helytörténeti sajtó által közölt mondaszövegeket is. Kis százalékban ugyan, de bekerültek a korai, 19. század végi útleírások, valamint a szépirodalom adatai (például Mikszáth Kálmán és Gárdonyi Géza műveiből), a 20. századból pedig a turisztikai irodalom, az útikönyvek mondaleírásai is. A gyűjtemény egy tervezett népmonda-katalógus alapját jelentette, amelyből a hiedelemmonda-katalógus első változata megjelent,⁶¹ és a történeti mondák katalógusa is készül. Bár az adatgyűjtés az 1970-es évek végén lelassult, s az 1980-as évtized közepére teljesen le is állt,

tekintélyes mennyiségű szövegével így is egyedülálló korpusznak tekinthető.

A MOA páratlan előnye a hatalmas mennyiség, hátránya viszont az egyenetlenség. Ugyanis a gyűjtések kezdetétől, tehát a 19. század derekától indít, s nagyjából az 1970-es évig terjed ki hatásköre, s szórványos adatokat tartalmaz az 1980-as évekből is (nagyjából négyszáz szöveget). Ez a száz esztendő hatalmas változást hozott, mint fentebb láttuk, a néprajzi gyűjtések szemléletében, módszertanában, így a gyűjtött anyag folklorisztikai hitelesség szempontjából nagyon különböző. Megtalálható benne például Orbán Balázs hatalmas útleíró, helyismereti táji monográfiájának néhány adata, amelyben a szerző az általa hallottakat saját emlékezete szűrőjén átengedve rögzíti, belekeverve jelentős irodalmi műveltségét, ráadásul az általa szájhagyományozottnak minősített adatok egy részét is vélhetően értelmiségi, vagy legalábbis tájékozottabb helyi segítőtársaitól gyűjtötte.⁶² Ott vannak továbbá a 19. századi folyóiratok, irodalmi művek mondaközlései, amelyeknek társadalmi hovatartozása ugyanúgy bizonytalan, mint Orbán Balázs elbeszéléseinek. Ugyanakkor megtalálhatóak a MOA-ban az 1960-as években már magnetofonnal készült, kéziratos maradt gyűjtések is, amelyek néprajzilag hitelesnek mondhatóak, hiszen szó szerint azt írta le gyűjtőjük, amit segítőtársa szalagra mondott neki. Viszont az adatot rögzítő személy (néprajzos vagy önkéntes gyűjtő) nagyon erősen a népköltészetre, a műfajra és a szűzsére koncentrált, az előadó elmondottakhoz fűződő viszonyával kapcsolatos információkat, illetve a monda elmesélésének kontextusát, a közte és adatközlője között zajló beszélgetést sok esetben ugyanúgy nem rögzítette, mint száz évvel korábban dolgozó elődei. Problémát okoz a MOA statisztikai és egyéb áttekinthető vizsgálatokhoz történő felhasználását tekintve az adatok időbeli megoszlása is, hiszen a 19. század második feléből viszonylag gyér adatmennyiség származik, s az első világháborút megelőző, valamint a két világháború közötti időszak termése sem lényegesen gazdagabb. Viszont az 1950-es és 1960-as évek sokkal jobban reprezentáltak, mint a korábbi korszakok, így az anyag időbeli megoszlása jelentős aránytalanságokat mutat.

A szerteágazó forrásokból, eltérő időpontokból, különböző társadalmi helyzetű személyektől származó szöveghalmaz egymás mellé állítása, egy sorba rende-

59 A MOA ma az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének tulajdona.

60 A szövegtörzs alapját egy Dégh Lindától származó, pár száz darabból álló gyűjtemény jelentette, amelyet a kutatóknak külföldre távozása után vett át Dobos Ilona és Nagy Ilona.

61 Bihari 1980.

62 Erre az anomáliára feltehetően a MOA összeállítói is rájöttek, mert néhány adat kijegyzetelése után felhagytak Orbán Balázs művének feldolgozásával.

zése igen ellentmondásos. Először is azért, mert egy korai időkből nagyon elterjedt, mára azonban nagyon elavult szemléletet tükröz, amely szerint minden, ami folklorisztikus természetű, egyúttal népköltészetnek minősül, akár történeti forrásokban található, akár élıszóban, akár kortárs írásbeliségben jelenik meg. Holott, mint ezt a dolgozat elején már leszögeztem, folklórja minden társadalmi rétegnek és történelmi korszaknak van, nem csupán a feudális parasztságnak, így a variánsokban létező, műfajokba, típusokba rendezhető szövegek megjelenése nem azonos a népköltészet megjelenésével. Másodsor, azért is ellentmondásos a MOA szövegbázisa, mivel arról, hogy adott időben adott helyen élő parasztember mit gondolt az őt körülvevő világról, továbbá múltjáról, származásáról, s történetesen a honfoglalás és a magyarság őstörténete őt valójában mennyire foglalkoztatta, illetve mi foglalkoztatta igazán múltjával kapcsolatban, arra vonatkozóan a legtöbb gyűjtésjegyzésből semmiféle támpontot nem kapunk. Az itt következő fejtegetések ennek a helyzetnek fényében értékelhetők csupán. Hogy miért fontos mégis egy ilyen történeti áttekintés? Azért, mert segítségével, ha korlátokkal is, de nyomon követhető az a történelmi folyamat, amelynek során kialakul a magyar parasztság, illetve a paraszti élet hagyományait még nyomaiban őrző vidéki lakosság sajátos képe önnön származásáról, illetve történetének egy jelentős fordulópontjáról.

A MOA 15 ezres korpuszában a magyarság eredetére, vándorlására és letelepedésére vonatkozóan mindössze 60 adatot találtam, ami nem jelent túlságosan nagy arányt (figyelembe kell venni ugyanakkor, hogy a MOA nem csak történeti mondákat tartalmaz, a műfaj a teljes mondaszöveggyűjtésnek csupán nagyjából negyedét teszi ki, vagyis körülbelül három-négyezer szöveget). További 4-5 esetben olyan mondaelbeszélésekről van szó, amelyek úgynevezett kontaminált változatok, tehát egy tipikusan mondjuk Attilával ismert történetet valaki adott esetben Petőfivel, Kossuthal vagy bárki mással ad elő. Az 60 szöveg jelentős része, összesen 21 szöveg a hunokkal vagy Attilával kapcsolatos, további három pedig Attila és Árpád, illetve a hun és a magyar nép közti folytonosságról beszél. Hozzá kell még tenni, hogy a 60 adatból négy ugyanattól a személytől származik, aki pedig nem paraszti előadó, hanem helyi értelmiségi, egy tanító.⁶³ Továbbá az anyag jelentős része mindössze két

63 Az ő előadásában elhangzott honfoglalás-történetekkel később részletesebben is foglalkozom.

gyűjtőhöz köthető, Dobos Ilonához és Bosnyák Sándorhoz, akik páratlan lelkesedéssel és szorgalommal gyűjtöttek, viszonylag nagy földrajzi kiterjedtségben, s kifejezetten a mondák iránt érdeklődtek.

A mondák első olvasása során az a legfeltűnőbb, hogy szinte mindegyik adat más és más. A folklórra oly jellemző tipizálás alig jelenik meg ezekben a szövegekben, kevés sztereotip elemmel találkozunk. Jószíval minden egyes adat invariánsnak tekinthető, és külön elemzésre tarthatna igényt. Összesen két olyan szövegtípussal találkozhatunk, amelynek jelentékeny számú variánsa került elő változatos gyűjtőpontokról, vagyis a nyelvterület jelentős részét lefedi. Az egyik a Hadak útja eredetéről szóló történet (erről később bővebben lesz szó), amely öt variánsal reprezentált anyagunkban, illetve az Attila temetéséről, illetve hármaskoporsójáról szóló elbeszélés hét variánsal, utóbbiak jelentős része más típusokkal kontaminált adat.⁶⁴

A következőkben a korábban megállapított három főcsoport, a hun történetek, a honfoglalási vagy „ősmondák”, illetve a helyi jellegű mondák csoportját veszem sorra. Hozzá kell azonban tenni, hogy számos olyan szöveggel is találkozhatunk, amelyek több kategóriába is besorolhatóak. Egy monda egyszerre lehet hun monda és helyi monda, vagy honfoglalási monda és hun monda, sőt az egyes mondatípusok is kontaminálódhatnak alműfajon belül és azon kívül is, vagyis a történeti monda a hiedelemmondával vagy az eredetmagyarázó mondával. Az alábbi történetet például egyszerre négy kategóriába tudtam besorolni: hun történetet tartalmazó helyi monda, amely a hiedelemmondákkal, sőt a modern vagy városi mondák csoportjába sorolt rémtörténettel is mutat némi rokonságot.

„Dédnagyanyámék egy dombon laktak, mely régen a hunok idejében talán temetkezési hely volt. Egyszer kiment éjjel a dolgát végezni. Mikor ment befelé, hallotta, hogy a kutyák nagyon ugatnak valami szérűskert kapuban. Hátranézte és látta, hogy egy kétméteres, fejnélküli fekete alak jön be feléje. Nagyon megijedt, és szaladt befelé. Az útja a szín előtt vezetett

64 MOA 66. Gyűjtötte Luby Margit. Elmondta Molnár József. Csenger, Szabolcs-Szatmár megye, 1947. EA 5597. MOA 1204. Gyűjtötte Dobos Ilona. Elmondta Molnár Imre. Tápé, Csongrád megye. 1966. MOA 1590. Gyűjtötte Katona Imre. Elmondta Előd Istvánné. Tiszaigar, Heves megye. 1949. EA 494. MOA 1676. In: Diplich-Karasek 1952. MOA 1902. In: Orbán 1868, 60–63. EA 5543D. MOA 7720. Gyűjtötte Cseszko Máté. Elmondta Siládi Bálint, 1893. Cseszko 1933, 79–83. MOA 13.831. Gyűjtötte Dobos Ilona. Elmondta Oláh Ferenc. Uri, Pest megye. 1964.

el, ahol öt kocsi állt. Már a fejnélküli alak olyan közel volt hozzá, hogy mikor ő az első kocsi rúdájához ért, az alak már a harmadiknál volt. Az ember épp az eresz alatt ment el, és így fej nélkül is majdnem akkora volt, mint az eresz. Utána átment az udvaron, és kiment a kapun. Nagyanyám mindig azt hitte, hogy az elhunyt vezér jött vissza.⁶⁵

A korábbiakban rögzített hármass felosztást véve alapul, az mindenképpen feltűnő, hogy a dolgozat elején részletezett „ősmonda” csoport igen alulreprezentált. Olyannyira, hogy a fehér ló mondán kívül szinte nincs is jelen szövegtörzseinkben. A turulnász és Emese teljesen hiányzik, egyetlen csodaszarvas-elbeszélés van csupán, amely pusztán a két testvér és az üldözés epizódjára redukálja a bonyolult történetet.⁶⁶ A ravaszcselel megszerzett föld, víz és legelő történetének előadásai is nagyrészt teljesen torzult, leegyszerűsített szövegek, az eredeti, krónikákban olvasható változatoknak csupán egy-két motívumát tartalmazák, kiegészítve, kerek történettel nem találkozunk (összesen négy változat). A következőkben egy 1949-es kiskunfélegyházi gyűjtésből lejegyzett változatot közlök, amely igen jellemző előadás.

„Árpád a tótoktú foglalta el az országot. A Kárpátokon gyűtt át. Árpád beküldött a tót királynak egy aranyos ekét arany ökörrel, hogy adjon neki egy korsó vizet, meg egy marék földet. Azt mondta a tót király: – Na vigyé, amennyi csak köll! – Akkó gyorsan elfoglalták az országot, a tót vezér egy marék földért meg egy korsó vízer eladta az országot. Az öregapám mesélte, aki százhárom éves vót, amikor meghalt.”⁶⁷

A 19–20. századi folklórgyűjtésekben, amelyek a parasztság szájhagyományát rögzítették, a honfoglalással kapcsolatos mondák és hun történetek mellett legnagyobb részben a *helyi mondák* árulnak el valamit a népköltészet és a korai magyar történelem viszonyáról. A helyi monda történeti mondagyűjtéseink nagyjából háromnegyedet teszi ki, s bár ez az arány a honfoglalás-történetekben nem képeződik le (legalábbis ezen a szövegtörzsen nem), de így is közel 50 százalékos arányt kapunk. A helyi monda egy település, illetve környéke valamely objektumához, például egy régi fához, forráshoz, várromhoz stb. kapcsol bizonyos neves személyiségeket.⁶⁸ Bizonyára mindenki

ismer saját szűkebb pátriájából olyan történetet, amely arról szól, hogy hol fordult meg Petőfi a szabadságharc idején. Petőfi persze nem a legjobb példa, hiszen maga tényleg sokfelé megfordult, a rá való emlékezésnek lehetnek történeti alapjai. Árpáddal és a honfoglalókkal nem teljesen ez a helyzet, a történeti emlékezet írott segítség nélkül ekkora időtávot nem tud áthidalni. Ennek ellenére, ha ritkán is, de olykor „Árpád apánk”-ról is megemlékeznek ilyen elbeszélések. A helyi mondák, a folklór természetéből adódóan, nemcsak helyben ismert szüzséből és motívumokból építkeznek, épp ellenkezőleg: általában vándormotívumokról van szó, sőt jellemző, hogy ugyanazt a történetet más-más helységben is ismerik, más hellyel, esetleg más szereplővel. A helyi mondák mellett, azzal szinte rokonságban áll a sokszor szintén helyi vonatkozású *alapítási mondák* csoportja,⁶⁹ amely a természet vagy az ember alkotta objektumok keletkezéséről szól, s amelynek gyakorta híres történelmi személyiségek a közreműködői. Másik, szintén jelentős csoportot a helyi mondák egyik alcsoportját jelentő *névmagyarozó mondák*⁷⁰ sora jelenti. Az itt következők közül az első szöveg több szempontból is egyedülálló a szöveganyagban: egyrészt nagyon szépen reprezentálja a helyi monda jellegzetességeit, másrészt korai adatként azt az eljárást is, amellyel a 19. századi lejegyzők dolgoztak. A történet nem a paraszti adatközlő, hanem az azt lejegyző tudós gyűjtő hangján szólal meg.

„Ezeréves fa. A Rima forrásánál van egy fa, a mely – a népmonda szerint – ezer éves. Azt beszélnek róla, hogy midőn a magyarok bejöttek, a vezérek valamelyike a fa alatt pihente volna ki magát. Sok ember meg szokta azt látogatni évenként és csodás dolgok látásával tér vissza és beszél sokat a fáról. Törzse hordó vastagságú s már több éveken keresztül nem fakadt ki – el van maradva. Midőn az ember leül a tövéhez, hall sutogó, lágy hangokat, a mint a szellő a fa gallyait érinti. Ez azonban nem a szél zúgása, hanem a múlt szellemének a hangja, a mely a multról zsong. Ágai között ül a múlt szelleme s onnan beszél a multról s ebből következtetve jósolja meg a jövőt. E fát az alsóbb néposztály szinte imádja.”⁷¹

A régi fák gyakran mozgatják meg a nép költői fantáziáját, gyakori szereplői a helyi mondáknak. Anyagunkban ezzel az egy adattal képviseltetik magukat, tehát itt is egy invariánssal állunk szemben. Jóval

65 MOA 9.605. Gyűjtötte Domokos Erzsébet. Elmondta Bozó Piroska. Hódmezővásárhely, 1966.

66 MOA 13.672. Gyűjtötte Bosnyák Sándor, Magyarböd, Abaúj vm. 1986.

67 MOA 11.543. Gyűjtötte Szentmihályi Imre, EA 7.678.

68 Dobos 1979; Landgraf 1998, 40–42; Keszeg 2004, 55–65.

69 Dobos 1977.

70 Sándor 1981.

71 MOA 8926. Elek 1896, 381.

nagyobb gyakorisággal találkozhatunk a természeti képződmények keletkezéséről szóló mondákkal, azon belül is a kunhalomnak nevezett földrajzi objektumok eredetét magyarázó történetekkel. A dombot sapkával/kalappal összehordó honfoglalók történetére több példa is van anyagunkban. A következő mondaváltozat egy az előbbinél jóval későbbi gyűjtés sokkal szöveghibb lejegyzése, a mondataatok szűkszavúságának, lényegre törő mivoltának példája.

„Árpád, mikor gyűttek, ott pihent meg, ez egy olyan domb csak, és akkó hogy ott pihent, hát hogy nevezetes legyen, hát hogy megtartsák a nevit, akkor úgy hordták oda, oda a katonák egy-egy sapka földet még, hogy nagyobb legyen, hogy az utókor tudja, hogy itt járt Árpád.”⁷²

A helyi mondák keletkezésének okát Keszeg Vilmos tágabb összefüggésbe helyezi, s számos más műfaj mellé állítva a *történelem lokalizálásának* folyamatként értékeli. E folyamat napjainkig is tart, s számos egyéb műfajban is tetten érhető, legjellemzőbben a ballada műfajában.⁷³ Még tágabb horizonton itt nem mással van dolgunk, mint amit Pierre Nora francia szociológus az *emlékezet helyeinek* nevez, a tárgyak, helyszínek által előhívott történelmi memória működését érhetjük tetten.⁷⁴ A helyi mondák feltételezhetően a 19. század utolsó harmadától a mindinkább erőre kapó tömegkultúra, így a populáris és ifjúsági irodalom, a köztéri szobrok és nemzetépítő rendezvények, mint például a millenniumi ünnepségsorozat hatására alakultak ki. A nép a külső információkat a saját nyelvére fordította le, ismereteit mondaszűzsékbe transzformálta.

A helyi mondák egyik alcsoportjának tekinthetőek a *helynévmagyarázó* mondák, amelyek szintén szívesen kötik mondanivalójukat a hunokhoz vagy Árpád, illetve Álmos honfoglalóihoz. A neveket sajátosan, esetenként tréfásan-ironikusan etimologizáló népi képzelet mögött olykor hiteles történelmi ismeretek sejlenek föl. Másrészt kicsit olyan érzésünk támadhat, mintha a történeteket maga Béla király névtelen jegyzője írta volna.

„Mikor az ősmagyarok vidékünkön jártak, s a Tiszán lóháton akartak átjönni, így biztatták a lova-

ikat: – »Na, menj!« – Majd mikor megindult a víz felé, ezt kiabálták: – »Ugorj, na, ugorj, na!« – Majd a Tisza másik oldalán a nagy homokban nehezen haladva így siettették lovaikat: – »Gyű, ne, gyű, ne!« – Az elsőből lett Namény, a másodikból Ugornya, a harmadikból Gyüre.”⁷⁵

„A mi falunk nevét Tápió nevű vitézről kapta. Árpád vezérrel erre lovagoltak. Tápió nagyon megszerette ezt a földet és kérte, hogy itt maradjon. Árpád vezér neki adta. Letelepedett nemzetségével, akinek többsége halász volt. Akkoriban nagyon sok volt a hal mög a vad. Nem is köllött neki dolgozni, nagyon könnyen éltek.”⁷⁶

Érdekes színfoltját jelentik anyagunknak a *kincsmondák*. A titkos temetkezés, a vízbe, vízpartra ássott sír megmozgatja a népi fantáziát; a föld alá rejtett titokzatos javak iránti érdeklődést nyilvánvalóan az olyan tárgyak feltárása is éltethette, mint amilyen a valóban rejtélyes módon előkerülő nagyszentmiklósi aranyelet volt, s amely meglelésének idején, a 18. század végén is hatalmas szenzációnak számított, és jelentős publicitást kapott. A kincskereső lelkesedést táplálhatták továbbá a kalandos regények, amelyek a 19. század végétől a ponyvafüzeteknek is kedvelt témái lettek.

„Szihalom nyugati oldalán domb emelkedett, amely most házakkal beépített. Ezt a halmot a nép földvárnak nevezi, hol hite szerint Árpád főhadiszállása volt. A dombot üresnek képzelik, melyben Árpád saját kincseit tartotta. Ezekre a hatalmas üregekre csakugyan rá is akadtak, de kincseket nemigen találtak... Szihalmiak ajkán szállingózik néhány babonás monda Árpád ott maradt kincseiről, de amelyeket ember fia meg nem találhat.”⁷⁷

A hármas csoportfelosztás végére maradtak a hun történetek, amelyek az anyag szintén elég jelentős hányadát teszik ki. Azért is maradtak a végére, mert a nagy részük kontaminált adat, valamilyen helyi színezettel mesélik el a történetet. A legtöbb példája a hármas koporsó történetének ismeretes.

„Mesélték azt, hogy Attila koporsójának itt kell lennie valahol, mert még nem szabályozták a Tiszát, itt is folyt a Tisza, Nagyiválynak bekanyarodott Sarkadig, tehát itt is vót egy ága a Tiszának. Tehát hogy Attilát keresni is akarták, ásatásokat is akartak végezni

72 MOA 13.693. Gyűjtötte Bosnyák Sándor. Elmondta Herceg Józsefné, Apátfalva, Csongrád megye. 1986. A szöveg a MOA adatgyűjtésének megszakadása után megjelent: Bosnyák 2001, 36.

73 Keszeg 2004; lásd még a lokális balladáról szóló tanulmányát: Keszeg 2011a.

74 Nora 1999.

75 MOA 11.563. Gyűjtötte Gesztelyi Nagy László. Lövépetri, Szabolcs megye. 1941. EA 457/98.

76 MOA 1205. Gyűjtötte Dobos Ilona. Elmondta Molnár Imre tanító. Tápe, Csongrád megye. 1966.

77 MOA 13768. Gyűjtötte Koós Antal. Szihalom, Heves megye. 1913. EA 579. 41.

Attila koporsója után kutatni, de osztán abbamaradt, hogy asztat mán egy külön társaság, budapesti társaság fogja kutatni. Ide Igartul Sarkadig ennek a Tisza folyónak az ága, hogy megszűnt, hogy szabályozták a Tiszát, vótak régészek, akik megállapították, hogy itt kell keresni, mer valószínű, hogy itt kell lenni Attila koporsójának.⁷⁸

Vannak olyan mondaszűzsék is, amelyeket mind Attilával, mind Árpáddal elmeséltek, tekintve a történeti kronológia iránti érzéketlenséget. Például a népnyelvben Hadak útjaként ismert csillagkép keletkezésének mondáját, amely szerint a Tejútnak is nevezett égi jelenség egy történelmi hős csatája során keletkezett, s benne Attila/Árpád/Szent László stb. lovainak patkónyoma látható.⁷⁹ E történet egyik leágazása az az elbeszélés, amelyben a hadba induló hős – legtöbbször Csaba királyfi – egyenesen a Hadak útjának nevezett Tejúton érkezik, hogy szembeszálljon az ellenséggel.⁸⁰

Fontos megjegyezni, hogy e téma szövegeiben is kiütözik a folklórnak egy – már e dolgozatban is többször említett – tulajdonsága, sajátos tér- és időszemlélete. A népköltészetben szűzsé és személyiség, személyiség és korszak nem tapad szorosán egymáshoz. Erre következzen itt egy igen jellemző példa!

„Én azt tudom, hogy Álmos vezér, mikor a tatárok ellen harcoltak, hát itt jöttek a diószegi határnál és Álmos vezér itt harcolt. És a Bögő ilyen mélyedés vót, jószágot, meg mindent összegyűjtöttek, hogy el ne vegyék a tatárok. Akkor azok elkezdtek bogni és azért hívják ezt Bögősnak.”⁸¹

A MOA honfoglalási tematikájú mondaanyagának jelentős részét úgynevezett *invariáns* adatok teszik ki. Az invariáns szó azt takarja, hogy adott szöveg még nem indult el a variálódás útján, vagy éppenséggel kikopóban van a hagyományból, ezért nem ismertek párhuzamai. Lehet az egyén leleménye, vagy egy az átlagnál konzervatívabb szemléletű adatközlő féltve őrzött kincse. A honfoglalással és a magyarság eredetével kapcsolatos történetek között az invariáns adatok sokasága a fent részletesen vázolt történelmi folyamattal

magyarázható: a „felülről”, a társadalmi vagy műveltségi elitből, illetve a populáris kultúrából érkező idegen információk feldolgozásának folyamatába kaphatunk általuk betekintést.

„Régön a nagyfűlű világban, mikor Árpád apánk idevezette a magyarokat, amikor még fackével szántottak, a kerék mög sajtalakú volt, mint a bolondkocsié (vonatkocsi), mán még akkor észrevötték az eleink, milyen jó földje van ennek az országnak. Szép fekete földjébe vetöttek dinnyét, paszulyt, borsót mög mindönféle zöldségöt. Kikelt az egy-kettőre, nőtt, növekedett szömlátomást, mintha erővel húzták vóna földből. Öröm vót nézni. Híre hallatszott, hogy távolabb köll menni. De a népeknek nem vót ez ínyükre se-hogy se. – Hogy hagyjuk itt ezt a sok szép veteményt? – sóhajtozták, sajnálkoztak. Nem is tudták itt hagyni, itt maradtak. Mőgtelepedtek a jó földön.”⁸²

A populáris irodalom hatását időnként konkrét adatokban is tetten érhetjük. Például abban a nagyon hosszú és kacifántos elbeszélésben, amelyet még az 1890-es években rögzítettek.⁸³ Létezik továbbá egy szövegbokor, egy tápéi tanító négy adata, amely nem a ponyva, hanem magasabb társadalmi csoportok írásbeliségének hatását tükrözi. E négy adat mind invariánsnak tekinthető, ugyanakkor lokális színezete is van valamennyinek.⁸⁴ A szövegek előadója nyilvánvalóan szerteágazó, e korban szinte csak könyvekből, folyóiratokból szerezhető információkkal rendelkezik a honfoglalásról, Árpádról és Attiláról, de szövegeiben mindig megtalálható a mondai elem. A következő szövegben megfigyelhetjük a különböző mondai és egzakt ismeretek keveredését.

„Árpád vezér vezette be az országba a magyar népet. Szép fehér lova volt. Az itt lakó csehek meghódoltak neki. Makó felől mentek Vásárhelynek. Nagy pusztaságba értek. Árpád azt mondta népének: »Itt már térünk!« Hát mög is tértek azon a pusztán. Aztán nekifordultak a Tiszának. Mőgtudták, hogy ott van egy nagyváros, minek neve Pétöri. Annak határában találkozott össze Kucsíd nevű fiával. Pusztaszeren

78 MOA 1590. Gyűjtötte Katona Imre. Elmondta Előd István. Tiszaigar, Heves megye. 1949. EA 4094.

79 MOA 1515, 1516, 1517. Gyűjtötte Mándoki László. Hernyék, Zala megye; Vének, Győr-Sopron megye; Vésztő, Békés megye. Év nélkül. EA 6319. MOA 8890. Gyűjtötte Nagy Ilona. Csíkszentdomokos, egykori Csík megye, 1968.

80 MOA 1516. Gyűjtötte Mándoki László. Vének, Győr-Sopron m. EA 6319. MOA 11.758. Gyűjtötte Bácskai (Bosnyák) Sándor. Nógrád megye. (Hiányosan adatolt.)

81 MOA 13.822. Gyűjtötte Bosnyák Sándor. Told, Hajdú-Bihar megye, 1987.

82 MOA 361. Hódmezővásárhely, Csongrád megye. Elmondta: Mérges János. Kiss 1958, 191.

83 Pl. a MOA 7720-as számú adat. Gyűjtötte Cseszkó Máté. Elmondta Siládi Bálint lucernacsász, Hódmezővásárhely határában, 1893-ban. Megjelent: Cseszkó 1933, 79–83. A szövegből nem közlök, mivel igen hosszú, s csak összefüggésében értelmezhető, továbbá a folyóirat digitalizált változata az interneten hozzáférhető.

84 MOA 1204–1207. Gyűjtötte Dobos Ilona. Elmondta Molnár Imre tanító. Tápé, Csongrád megye. 1966.

aztán fölöstötték az elfoglalt országot. Árpád Esztergomot választotta.”⁸⁵

A következőkben áttekintek néhány népköltési gyűjtést annak érdekében, hogy statisztikailag megközelítőleg érzékeltessem az őstörténetnek a népnek nevezhető történeti tudatban elfoglalt helyét a 20. század végén, a 21. század elején. Azonban itt is meg kell állni egy minimális módszertani kitekintésre. A 20. század 70-es éveitől mind erősebben kell számolni a környezeti hatásokkal: az iskolai tananyag, a sajtó és más olvasmányok befolyásával, a rádió, később a televízió által nyújtott információáradattal, amely jelentősen módosíthatta a parasztság költészetét, történeti tudatát. A 20. század végén többnyire a határon túli magyarság körében rögzített mondaelbeszélések nem tekinthetők minden szempontból a 19. század végén lejegyzett mondák folytatásának. Legkevesbé sem nevezhetőek „archaikusnak”, tisztán „népi”-nek. Továbbá a 20. század történelmi traumái, a háborúk, forradalmak, etnikai villongások, a különböző totalitárius rendszerek elnyomása mind olyan tapasztalatokat jelentettek, amelyek elfordíthatták az embereket a távoli múlt dicsőséges emlékeitől, s figyelmüket a saját múlt, az átéltek feldolgozása felé mozdították. A történelem a vidéki emberek számára jelentős részben magántörténelem, a saját föld, a saját ház, a saját haza történelme, távolabbi asszociációkba csak kevesen bocsátkoznak. Ahhoz, hogy az itt következő statisztikai analízis érthető és a helyén kezelhető legyen, ezeket a tényeket is figyelembe kell venni.

A MOA lezárulta és a jelenünk közötti időbeli szakadék áthidalására elsőként a legrepresentatívabb, szakmai szempontból is legigényesebb kortárs folklórsorozatot, az *Új Magyar Népköltési Gyűjteményt* (ÚMNGy) veszem számba a benne megjelenő honfoglalással kapcsolatos mondák szempontjából. A sorozatot 1940-ben indította útjára Ortutay Gyula, aki egyrészt közismerten elfogult volt a mese műfajával szemben (maga is e témán dolgozott szinte egész életében), másrészt az egyéniségkutatás atyjaként ezt az irányzatot képviselte sorozatszerkesztőként is.⁸⁶ Az ÚMNGy jellemzője tehát, hogy közösségi, kistáji, de legnagyobb részben egyéniségmonográfiák alkotják (kimondva vagy kimondatlanul), s kizárólag recens

gyűjtések. Jellegzetességük, hogy nem csupán a szövegek hű lejegyzését tartalmazzák, hanem a kritikai kiadás igényeinek megfelelő tudományos apparátussal, illetve többíves kísérőtanulmánnyal jelennek meg. A kötetek az 1940-es évektől egyenletesen jelentkeztek, majd a 20. század vége felé közeledve kissé megritkultak. Utoljára tíz esztendeje látott napvilágot új kötet a sorozatban, de számíthatunk a folytatásra, mivel kiadásra előkészített monográfiák várják a megjelenést. Azért is nagyon fontos ez a sorozat, mert a 20. század második felét átíveli, viszonylag egységes gyűjtői és közlési szemlélet jellemzi, a gyűjtések az intenzív módszert részesítik előnyben. A kötetek jelentős részben tehát mesegyűjtemények, de van közöttük néhány vegyes gyűjtés is. Az eddig megjelent 26 kötetből összesen két mondáról szóló műfaji monográfia látott napvilágot. Balassa Iván karcsai gyűjtésében⁸⁷ azonban történeti mondaszövegek egyáltalán nem szerepelnek, csupán a műfaj másik két alcsoportja, a hiedelem- és az eredetmagyarázó monda reprezentált, abból is jellemzően az előbbi. A szerző maga foglalja össze néhány mondatban, hogy mit tudott meg a település történeti tudatáról, milyen hősök, korszakok emléke él leginkább a közösség emlékezetében.⁸⁸ Ezenkívül még egy műfaj-monográfia jelent meg az 1970-es években Szabó Lajos gyűjtésében. A taktaszadai anyagban egyetlen monda reprezentálja a honfoglalást, illetve az azt megelőző korszakot, egy Attila sírja elbeszélés, erős helyi színezettel.^{89 90}

E két kötetten kívül is megtaláljuk azonban a honfoglalás témáját. Jelentősek például Bosnyák Sándor gyűjteményei, akinek adataival a MOA anyagában is gyakorta találkoztunk. E kötetben a honfoglalás 1100. évfordulójára intézetünk által megjelentetett gyűjteményét használtam, amelynek anyagát javarészt az 1980-as években és az 1990-es évek elején rögzítette.⁹¹ A szerző több évtizede nagyon szorgalmasan és hatékonyan tevékenykedő önkéntes gyűjtő, fő kutatási területe a népi hiedelmek világa, de a történeti mondagyűjtése is kivételes gazdagságúnak mondható. Egyebek mellett a tekintetben is, hogy sikerült a honfoglalási („őstörténeti”) mondák eddig a szóbeliségből

85 MOA 1206. Gyűjtötte Dobos Ilona. Elmondta Molnár Imre tanító. Tápé, Csongrád megye. 1966.

86 A sorozatot 1978-ban bekövetkezett haláláig szerkesztette Ortutay Gyula, ezt követően rövid ideig Kovács Ágnes, 1988-tól napjainkig Nagy Ilona válogatja és készíti elő kiadásra a sorozat egyes darabjait.

87 Balassa 1963.

88 Uo., 48–49.

89 Szabó 1975, 317.

90 Az ÚMNGy korai köteteinek mondaanyaga jelentős részben bekerült a MOA anyagába is, itt tehát csak azokat veszem számításba, amelyek a MOA-ban nem szerepeltek.

91 Bosnyák 2001.

hiányzó adatait is felgyűjtenie. A turulmadárról, illetve a csodaszarvasról is közölt néhány elbeszélést.

„Az őseink még kint éltek Szkítiában, a mai orosz sztyeppéken, mikor Ügyek elvett egy Emese nevű lányt feleségül, és Emesének a legenda szerint álmában turulmadár jelent meg, és a madár mintegy teherbe ejtette, és azt mondta neki, hogy az ő méhéből származnak majd a magyar királyok.

A turul szent madara vót az akkor vezető Megyer törzsnek. A hét törzs között a Megyer törzs vót a vezető törzs, ennek főnöke vót még a sztyeppéken ez az Ügyek nevű ősrünk.”⁹²

Talán a népköltészeti szövegekhez kevésbé szokott olvasónak is feltűnik, hogy az előadás kissé könyv-ízű, még a jellegzetes anonymusi fordulatokat is tetten érhetjük benne. Hogy a hasonlóság még világosabb legyen, idézzük fel a kérdéses részt Anonymus *Gesta Hungarorum*ából, Veszprémy László fordításában.

„(3.) [...] Ügyek volt Szkítia legjelesebb vezére, aki, mint fentebb említettük, hosszú idő múltán Magóg királytól származott. Önedbelia fejedelmének Emese nevű leányát vette nőül Dentümogyerben, s tőle születet meg Álmosnak nevezett fia. Az Álmos nevet azonban isteni közbelépés eredményeként nyerte, mivel várandós anyjának álmában égi látomás jelent meg turulmadár képében. Az reászállván *mintegy teherbe ejtette* és tudomására hozta, hogy méhéből forrás fakad s hogy *ágyékából dicsőséges királyok származnak* majd, akik azonban nem saját földjükön fognak sokasodni [...]”⁹³

Az előbbi ritka, de sok vonatkozásban jellegzetes adat mellett Bosnyák Sándor terjedelmes gyűjteményében is a legnagyobb hányad a helyi mondáknak jut. A következő szöveg jól mutatja a műfaj jellegzetességeit.

„Árpád bejött erre a vidékre és megállt az Istenhegyen, ami Mádhhoz van közel és azt mondta: – Ma át Isten e tájra szerencsét!

Így kapta a nevét Szerencs is, Mád is és Tállya is.”⁹⁴

Az utolsó korszak, az 1990-es és a 2000-es évek anyagának statisztikai elemzését egyetlen jeles gyűjtő adatai alapján próbálom meg elvégezni. Az 1990-es évek közepén kezdett nagyszabású, mind ideológiai indíttatását, mind módszertanát tekintve erősen a 19. században gyökerező vállalkozásába Magyar Zoltán.

92 Bosnyák 2001, 32. Elmonda Szűcs József. Mohács, Baranya megye, 1986–1988.

93 Anonymus–Kézai 1999, 12. Kiemelések tőlem – M. É.

94 Bosnyák 2001, 37. Elmonda Novák András. Tállya, Borsod-Abaúj-Zemplén megye, 1986.

Célja, hogy a huszonharmadik óra ötvenkilencedik percében még felgyűjtse azokat a területeket, ahol élő, általa archaikusnak tekintett mondaelbeszélő hagyományt talál. Gyűjtéseit az elmúlt másfél évtizedben szép számban publikálta egyéniség-, illetve kistáji monográfiákban.⁹⁵ A kifejezetten az extenzív gyűjtési módszert kedvelő szerző hatalmas mennyiségű, viszonylag rövid időintervallumban gyűjtött anyaga kiváló lehetőséget nyújt arra, hogy statisztikai áttekintésünkhöz közelebb kerüljünk. Egyik legújabb két-kötetes gyűjteményében Erdély egész területéről válogat mondaelbeszéléseket, 25 kistáji körzetre osztva be a nagytájat. Ezek közül hatban talál valamilyen emléket a honfoglalással kapcsolatosan, összesen kilenc szöveget, amelyből mindössze három vonatkozatható a magyarokra, a többi Attila-, illetve Csaba-történet. Ez azt jelenti, hogy 19 kistájon semmilyen emléket nem sikerült felgyűjteni, vagyis a rendelkezésére álló terület négyötödében nem tudnak, vagy legalábbis nem mesélnék a honfoglalásról, a korai magyarságról semmit.⁹⁶

Végül ismét el kell szakadnunk a parasztságtól és a paraszti folklórtól ahhoz, hogy eljussunk a jelenig, napjaink folklóráig. Nehéz úgy kinyitni egy újságot, fellapozni egy színes magazint, hogy legalább egy kis folklórt ne találjunk benne. A reklámokban ugyanúgy felhasználják, mint a tömegkultúra bármely más ágában a szappanoperáktól a filmekben át a képregényekig.⁹⁷ A mese, monda, anekdota, vicc – hogy csak a legfontosabbakat említsük – hagyományos formáiban is jelen van mindennapjainkban. A napi- és hetisajtó kiváló terepe a történeti mondák, így a honfoglalás-történetek, hun történetek gyűjtésének, nem is beszélve az internetről. Nincs olyan hét, hogy ne jelenne meg híradás arról, hogy valaki megtalálni véli Attila (esetleg Árpád) sírját, hogy Attila kardját kifordította egy traktor valamelyik szántóföldön. A történetek írott, illetve elektronikus úton való terjedése éppúgy a folklór része, mint a paraszti szájhagyomány.

95 Pl. Magyar 2003, 209; Magyar 2009; Magyar 2011a, 2012.

96 A következő kistájakat alakítja ki: Kászon, Gyimes, Gyergyó, Felső-Nyárádmente, Barcaság, Kőhalom vidéke, Segesvár vidéke, Királyföld, Alsó-Fehér megye, Aranyosszék, Torda vidéke, Erdőalja, Nyugat-Mezőség, Melles mente, Felső-Maros mente, Sajó mente, Nagy-Szamos völgye, Lápos völgye, Kővár vidéke, Máramaros, Avasság, Tasnád vidéke, Bihar megye. Közülük Gyergyóban 1, Hargita vidékén szintén 1, Kőhalom vidékén 3, Királyföldön 1, Sajó mentén 1, valamint Bihar megyében 2 adatot talált: Magyar 2011b.

97 Keszeg 2011b.

Összegzésként elmondható, hogy a honfoglalásról kialakult folklór igen színes, gazdag, s társadalmi térben és időben viszonylag nagy eltéréseket mutat. A paraszti folklórt jelentő népköltészeti anyag – bár a gyűjtések meglehetősen esetlegesek, s térben és időben nagy szórást mutatnak – arra enged következtetni, hogy nem egy egységes, az egész Kárpát-medencére jellemző, hanem magában is formálódó, viszonylagos egyenetlenségeket mutató hagyománnyal van dolgunk. Vannak nagyobb fehér foltok is a térképen, amelyekről semmilyen adatot nem tudunk felmutatni, holott a területen jelentékeny folklórszöveg-gyűjtések zajlottak. A népköltészeti adatok, valamint a 19–20. század művelődés-, társadalom- és irodalomtörténetére vonatkozó ismeretek együttesen azt mutatják, hogy a paraszti kultúra honfoglalásképe elsősorban a felsőbb rétegek kultúrájából táplálkozott, 19. századi keletkezésű, amelyet a magasabb és a középrétegek terjesztettek, s a népi kultúra igyekezett azt a saját képére formálni. A végeredmény alakulásában is sokszínű és érdekes lett. A fenti áttekintésből nem csupán a honfoglalás népköltészetébe, hanem általában a népköltészet és a történeti néphagyományok természetrajzába is betekintést nyerhettünk.

Irodalom

- Anonymus–Kézai 1999
Anonymus (P. dictus Magister): *A magyarok cselekedetei*. Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Fordította, utószó és jegyz. Veszprémy László. Budapest.
- Balassa 1963
Karcsai mondák. Gyűjt., bev., jegyz. Balassa Iván. Budapest. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 11.)
- Békés 1966
Békés István: *Magyar ponyva Pitaval*. Budapest.
- Bihari 1980
Bihari Anna: *Magyar hiedelemmonda-katalógus*. Budapest. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6.)
- Bóna 1993
Bóna István: Valóság és mitikus torzkép. Attila. *Rubicon* 30/6, 4–22.
- Borbély 2003
Borbély Szilárd: Horvát István és Vörösmarty Mihály: történeti és irodalmi fikció találkozása. In: *Vörösmarty és a romantika*. Szerk.: Takáts József. Pécs–Budapest, 111–128.
- Borsos 2011
Borsos Balázs: *A magyar népi kultúra regionális struktúrája. A magyar néprajzi atlasz számítógépes feldolgozása fényében*. I–II. Budapest.
- Bosnyák 2001
Bosnyák Sándor (gyűjt.): *1001 történeti monda*. Szerk.: Szemerkenyi Ágnes. Budapest.
- Cseszkó 1933
Cseszkó Máté: Mese Átilla királyról. *Ethnographia* 44, 79–83.
- Dávidházi 1992, 1994²
Dávidházi Péter: *Hunyt mesterünk. Arany János kritikus öröksége*. Budapest.
- Dallos 2003
Dallos Edina: Adalékok a fehérló monda értelmezéséhez. *Ethnographia* 111, 127–146.
- Demény 1980
Demény István Pál: *Kerekes Izsák balladája*. Bukarest.
- Demény 2002
Demény István Pál: *Hósi epika*. Budapest.
- Diplich–Karasek 1952
Diplich, Hans–Karasek, Alfred: *Donauschwabische Sagen, Märchen und Legenden*. München.
- Dobos 1970
Dobos Ilona: A történeti mondák rendszerezéséhez. *Ethnographia* 81, 97–112.
- Dobos 1971
Dobos Ilona: *Tarcal története a szóhagyományban*. Budapest.
- Dobos 1977
Dobos Ilona: Alapítási monda. [szócikk] In: *Magyar Néprajzi Lexikon*. I. Budapest, 59–61.
- Dobos 1979
Dobos Ilona: Helyi monda. [szócikk] In: *Magyar Néprajzi Lexikon*. II. Szerk.: Ortutay Gyula. Budapest, 522.
- Dobos 1988
Dobos Ilona: *Bodrogkeresztúri mesék és mondák*. Budapest. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 22.)
- Domokos 2013
Domokos Mariann: Az elektronikus folklór gyűjtéséről. In: *Ethno-Lore. Az MTA BTK Néprajzi Intézetének évkönyve XXX*. 292–320.
- Dömötör 1984
Dömötör Tekla: Színhagyomány és írásbeliség a középkori epikában Magyarországon. In: *Esz-*

- metörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk.: Székely György. Budapest, 147–157. (Memoria Saeculorum Hungariae 4.)
- Dugonics 1788, 2002
Dugonics András: *Etelka, egy igen ritka magyar kis-asszony Világos-váratt, Árpád és Zoltán fejedelmek ideikben.* [Hasonmás és kritikai kiadás.] S. a. r.: Penke Olga. Debrecen.
- Elek 1896
Elek Zoltán: Gömörmegyei népmondák. *Ethnographia* 7, 380–383.
- Erdélyi 1846–1848
Erdélyi János: *Népdalok és mondák.* Pest.
- Fodor 2006
Fodor István: Az ősmagyarok etnikai tudata és a csodaszarvas-monda. In: *Csodaszarvas. Östörténet, vallás, néphagyomány.* II. Szerk.: Molnár Ádám. Budapest, 9–37.
- Gellériné Lázár 1984
Gellériné Lázár Márta: Az idő kezelése és annak változásai a népies kalendáriumokban. In: *Történeti antropológia.* Szerk.: Hofer Tamás. Budapest, 196–205.
- Gere 2000
Gere Zsolt: „Hat gím jöve sebtén elébe”. Vörösmarty eposzterve és östörténeti felfogása a Zalán futását követően. *Irodalomtörténeti Közlemények* 104, 454–496.
- Géczi 1989
Géczi I. Gábor: *Ungi mesék és mondák.* Gyűjt. és bev. Géczi Lajos. Jegyz. és a típusmutatót készítette Dömötör Ákos. Budapest. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 23.)
- Gunst 2000
Gunst Péter: *A magyar történetírás története.* Debrecen.
- Hegedűs 2003
Hegedűs József: *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról.* Budapest.
- Heltai 1575, 1981
Heltai Gáspár: *Krónika az magyaroknak dolgairól.* Sajtó alá rendezte Kulcsár Margit. A bevezetőt Kulcsár Péter írta. Budapest.
- Ipolyi 2006
Ipolyi Arnold: *A tenger kisasszony.* Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról, 1846–1858. Közreadja Benedek Katalin. Budapest.
- Keszeg 2004
Keszeg Vilmos: *Aranyosszék népköltészete. Népi szövegek és kontextusok.* I–II. Marosvásárhely.
- Keszeg 2007
Keszeg Vilmos: A történelmi emlékezet alakzatai. In: *Folklór és történelem. Folklór a magyar művelődéstörténetben.* Szerk.: Szemerkenyi Ágnes. Budapest, 18–43.
- Keszeg 2011a
Keszeg Vilmos: A lokális ballada: beszédmód és kontextus. In: *Uő: A történetmondás antropológiája.* Kolozsvár, 135–164.
- Keszeg 2011b
Keszeg Vilmos: A hírlapok reklámszövegeinek autobiografikus funkciói. In: *Uő: A történetmondás antropológiája.* Kolozsvár, 209–259.
- Keszeg 2012
Keszeg Vilmos: *Történetek és történetmondás Detrehemtelepen.* Marosvásárhely.
- Kiss 1958
Kiss Lajos: *Várashelyi hétköznapiak.* Budapest.
- Kósa 1973
Kósa László: A magyar nép történeti emlékezete. *Tiszatáj* 37, 48–58.
- Kósa 1976
Kósa László: *Néphagyományunk évszázadai.* Budapest.
- Kósa 1980
Kósa László: *Megjártam a hadak útját. A magyar nép történeti emlékezete.* Budapest.
- Kovács 1989
Kovács I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata.* Budapest.
- Köváry 1857
Köváry László: *Száz történelmi rege.* Kolozsvár.
- Kristó 1970
Kristó Gyula: Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. *Ethnographia* 81, 113–135.
- Kristó 1972
Kristó Gyula: XI–XIII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány. *Ethnographia* 83, 53–70.
- Kristó 1996
Kristó Gyula: *Magyar honfoglalás – honfoglaló magyarok.* Budapest.
- Landgraf 1998
Landgraf Ildikó: Bevezetés. In: *Uő: „beszéli a világ, hogy mi magyarok...” Magyar történeti mondák.* Budapest, 9–58.
- Landgraf 2006
Landgraf Ildikó: Archívumon innen, katalóguson túl. Többletek és hiányok a mai magyar tör-

- téneti mondakutatás műfajelméleti és rendszerezési kérdéseiben. In: *Ethno-Lore. Az MTA BTK Néprajzi Intézetének évkönyve XXII.* 27–42.
- Landgraf 2011
Landgraf Ildikó: Nemzeti önképteremtés – mondafeldolgozások az iskolai olvasókönyvekben. In: *Hagyomány – örökség – közkultúra. A magyar népművészet helye és jövője a Kárpát-medencében.* Szerk.: Diószegi László–Juhász Katalin. Budapest, 245–258.
- Landgraf 2013
Landgraf Ildikó: Örök körforgásban. Az anekdota műfaja a magyar folklórban. In: *Ethno-Lore. Az MTA BTK Néprajzi Intézetének évkönyve XXX.* 114–137.
- László 2003
László János: Történelem, elbeszélés, identitás. *Magyar Tudomány* 108, 48–57.
- László 2012
László János: *Történelemtörténetek. Bevezetés a narratív szociálpszichológiába.* Budapest.
- Luby 1938
Luby Margit: Népünk történeti tudásáról. *Társadalomtudomány* 43, 169–178.
- Magyar 2003
Magyar Zoltán: *A csángók mondavilága. Gyimesi csángó népmondák.* Budapest.
- Magyar 2005
Magyar Zoltán: A magyar történeti mondák katalogizálásának kérdései. In: *Ethno-Lore. Az MTA BTK Néprajzi Intézetének évkönyve XXII.* 345–386.
- Magyar 2009
Magyar Zoltán: *Csinódi népköltészet. Az Úz-völgyi csángók folklórhagyománya.* Budapest.
- Magyar 2011a
Magyar Zoltán: *Bebek juhász kincse. Népmondák Rozsnyó vidékéről.* Dunaszerdahely.
- Magyar 2011b
Magyar Zoltán: *Erdélyi népmondák.* I–II. Marosvásárhely.
- Magyar 2012
Magyar Zoltán: *Népmondák a két Homoród mentén.* Budapest.
- Martin 1977
Martin György: Az új magyar táncstílus jegyei és kialakulása. *Ethnographia* 88, 31–48.
- Martin 1979
Martin György: *A magyar körtánc és európai rokonsága.* Budapest.
- Mátéffy 2013
Mátéffy Atilla: Az Árpád-ház szerepe a csodaszarvas-történetek európai elterjedésében. *Ethnographia* 124, 1–40.
- Mikos 2010a
Mikos Éva: A folklór fogalma(i) avagy a kifejezés nehézsége. In: *Folklór és nyelv. Folklór a magyar művelődéstörténetben.* Szerk.: Szemerkenyi Ágnes. Budapest, 59–68.
- Mikos 2010b
Mikos Éva: *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században.* Budapest.
- Milbacher 2000
Milbacher Róbert: „...Földben állasz mély gyököddel...” *A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs módszere és póriás hagyományának vázlatja.* Budapest.
- Nagy 2005
Nagy Ilona: Folklór „in statu nascendi”. Magyar választások 2002-ben. In: *Mindenes Gyűjtemény I. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára.* Szerk.: Csörsz Rumen István. Budapest, 465–471. (Artes Populares 21.)
- Nagy 2006
Nagy Ilona: A magyar mondakutatás fehér foltja: a modern mondák. In: *Ethno-Lore. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve XXIII.* 397–435.
- Nora 1999
Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* 15/3, 142–157.
- Orbán 1868
Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása.* I. Pest, 1868.
- Paksa 1999
Paksa Katalin: *Magyar népzene-történet.* Budapest.
- Paksa 2012
Paksa Katalin: *Az ugró táncok zenéje. Népzene-történeti áttekintés.* Budapest.
- Pogány 1978
Pogány Péter: *A magyar ponyva tüköre.* Budapest.
- Rózsa 1996
Rózsa György: „Árpád emeltetése”. In: *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei.* Szerk.: Hofer Tamás. Budapest, 35–43.

- Schenda 1970
Schenda, Rudolf: *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe*. Frankfurt am Main.
- Schenda 1991
Schenda, Rudolf: *Folklore und Massenkultur. Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 87, 15–23.
- Sándor 1981
Sándor István: Névmagyarozó monda. [szócikk]
In: *Magyar Néprajzi Lexikon*. 3. Szerk.: Ortutay Gyula. Budapest, 38.
- Sándor 2011
Sándor Klára: *Nyelvrokonság és hunhagyomány: rénszarvas vagy csodaszarvas?* Budapest.
- Szabados 2012
Szabados György: Attila-ös, a sólyomforma madár és a fehér elefánt. In: *Világügyelő. Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára*. Szerk.: Czövek Judit–Dyekiss Virág–Szilágyi Zsolt. Budapest, 416–430.
- Szabó 1975
Taktaszadai mondák. Gyűjt, bev. Szabó Lajos, jegyz. Dobos Ilona, Körner Tamás, Nagy Ilona. Budapest. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 18.)
- Szajbély 2005
Szajbély Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*. Budapest.
- Szilágyi 2005
Szilágyi Márton: Folklor, irodalom vagy irodalmi folklor. A szóbeliség szerepe 19. és 20. századi irodalmunkban. In: *Folklor és irodalom*. Szerk.: Szemerikényi Ágnes. Budapest, 154–161. (Folklor a magyar művelődéstörténetben 1.)
- Szűcs 1997
Szűcs Jenő: „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése. In: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Szerk.: Zimonyi István. Budapest, 296–318.
- Vargyas 1960
Vargyas Lajos: Kutatások a népballada középkori történetében. II. A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladáinkban. *Ethnographia* 71, 479–523.
- Vargyas 1961
Vargyas Lajos: Szibériai hősenek-elemek a magyar népmeséinkben. *Néprajzi Közlemények* 6, 3–15.
- Vargyas 1988
Vargyas Lajos: A hősenek maradványai népköltészetünkben. In: *Magyar Néprajz. V. Folklor. I. Népköltészet*. Szerk.: Istvánovits Márton. Budapest, 398–413.
- Voigt 1989
Voigt Vilmos: A magyar verses epika. *A Nyír-egyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 24–26, 87–110.
- Voigt 2007
Voigt Vilmos: A magyar hősepika kezdetei. In: *„Nem súlyyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Szerk.: Jankovics József. Budapest, 361–368.